son authenticité. D'autre part, si Xorenac'i exprime des réserves sur la crédibilité de sa source, c'est parce qu'il identifie le roi Xosrov, qui y est mentionné, avec son homonyme qui fut le père de Trdat le Grand.

9) Eusèbe de Césarée aussi parle en deux occasions des chrétiens d'Arménie. D'abord, lorsqu'il fait mention de Mehroužan, évêque d'Arménie, qui s'adresse à Denys d'Alexandrie pour en recevoir des éclaircissements sur la question des déchus. L'Auteur apporte des preuves que Mehroužan siégeait en Arménie Majeure et non dans l'Arménie Mineure.

Toujours, selon Eusèbe, Denys répond à Mehroužan par un écrit intitulé «Lettre sur la Pénitence» dont l'original n'est pas conservé. Mais il semble bien probable qu'on puisse en reconnaître la version arménienne dans un écrit qui figure dans le recueil des Canons arméniens sous un nom inconnu, comme «Canons de Seuandos», dont le contenu correspond au sujet de la lettre de Denys.

L'épiscopat de Mehroužan peut être placé approximativement dans les années 250-275, puisqu'il eut une durée de vingt-cinq ans, selon le *Gałazanagirk'* d'Artaz. L'Auteur pense que, hiérarchiquement, il ne devait pas être lié au siège de Césarée, comme certains le supposent, mais à celui d'Edesse.

10) Le deuxième témoignage d'Eusèbe se rapporte à la guerre faite par Maximin Daja contre les Arméniens chrétiens, en 311. Ces arméniens ont été, à bon droit, considérés comme des habitants non pas de l'Arménie Majeure, où en ce moment régnait Trdat, mais des provinces méridionales et sud-occidentales de l'ancienne Arménie qui, par le traité de Nisibe, de l'an 297, avaient passé sous la suzeraineté romaine. Elles conservaient néanmoins une certaine autonomie intérieure: elles étaient gouvernées par des princes arméniens qui gardaient leur contact avec l'Arménie Majeure. Le christianisme avait jeté dans ces contrées, et non seulement parmi les masses populaires, des racines si profondes, que le moment venu tous ensemble, princes et peuple, prirent les armes contre les prétentions de Maximin Daja. A ceux qui voudraient voir dans ces communautés chrétiennes des convertis lors de la prédication de St. Grégoire, suivant la chronologie traditionnelle de la conversion d'Arménie (302 ou 304), l'Auteur répond en se rapportant aux clarifications apportées à cette question par les recherches récentes et surtout par son étude détaillée sur la consacration épiscopale de l'Illuminateur et ses circonstances.

La conclusion qui s'impose de l'ensemble de toutes ces données est que bien avant la conversion officielle achevée par St. Grégoire, le christianisme avait pénétré en Arménie et avait son centre dans la région de Mcourk'-Aštišat. Ce christianisme primitif, loin d'être reconnu par les autorités arméniennes, était souvent fait l'objet de leurs persécutions. Grégoire l'Illuminateur, ayant pu convertir le roi Trdat, avait assuré à la religion chrétienne, avec la liberté du culte, le privilège d'être la religion officielle du royaume. La grandeur de cette mission accomplie par Grégoire avait laissé dans l'ombre et presque fait oublier avec le temps l'existence d'une chrétienté antérieure, surtout dans certaine historiographie tardive du Ve siècle. Elle existait cependant et St. Grégoire en fut le rénovateur et le propagateur.

ՏՊԱԳՐԻՉ ՊՕՂՈՍ ԱՐԱՊԵԱՆ ԵՒ ՀԵՐԱԿԼ Բ. ՎՐԱՑ ԹԱԳԱՒՈՐԸ

Դարերու ընթացքին Հայ եւ Վրացի ժողովուրդներուն միջեւ զարգացած սերտ յարաբերութիւններուն մէկ խոշոր թղթածրարը կը պահուի Ս. Ղազարի մատենադարանը: Ասոր պարունակութիւնը, թէեւ իր ընդհանուր գիծերուն մէջ ծանօթ է արդի գիտական աշխարհին, սակայն ստուերի մէջ մնացած են քաղմաթիւ հետաքրքրական մանրամասնութիւններ, որոնց լուսաբանութիւնը գեղեցիկ ու պատուաբեր էջ մը կ'արձանագրէ երկու ժողովուրդներուն ալ մշակոյթի պատմութեան մէջ:

ԺԸ. դարու սկիզբը Պոլսոյ մէջ, այլ եւ այլ տպարաններու կարգին, կը սկսի ծաղկիլ Աստուածատուր Ապուչէնցիի տպարանը, որ 1700ին լոյս կ'ընծայէ առաջին հատորը՝ «Գիրք աղօթից սրբոյն Գրիգորի Նարեկացւոյն»: Այնուհետեւ տպարանը 150 տարուան բեղուն գործունէութեան շրջան մը կ'ունենայ: Աստուածատուրի թոռը, Պօղոս, Արապեան մականունով ճանչցուած, տպարանը կը հասցնէ ոռոշ բարձրութեան մը, շահելով ժամանակակիցներու համակրանքը եւ կը ստանայ մեծ անուն:

1781 թուականն ենք: Ճիշտ այս տարին է որ Վրաստանի Հերակլ Բ. թագաւորը, ուզելով վերականգնել Թիֆլիսի իր արքունական տպարանը, կը յաջողի իր մօտ հրաւիրել տպագրիչ Պօղոս Արապեանը, որ երկու տարի կը մնայ Թիֆլիս, եւ յետ կատարելու իր գործը յաջողագոյն կերպով, կը դառնայ Պոլիս:

Միայն այսքան ծանօթ է մեզի պատմութենէն, եւ ոչ աւելի[1]:

1. ԱԴԱՄԵԱՆ Ս., Վրաց Հերակլ Բ. թագաւորի եւ տպագրիչ Պօղոս Յովհաննիսեանի պայմանները, «Բանբեր Մատենադարանի», թիւ 3, Երեւան 1956, էջ 115–120: *Այս յօդուածին մէջ յիշուած են նաեւ զանազան աղբիւրներ Պօղոս Արապեանի նկատմամբ:*

Հերակլի թագաւորութեան ընդհանուր մէկ համապատկերին համար, տես՝ K. SALIA, **Quelques pages de l'histoire de Géorgie. Rakli II, 1744-1762 roi de Kakhétie et de 1762-1798, roi de Kartli et de Kakhétie,** en «Bédi Kartlisa», revue de kartvélologie, XXXV (1977), էջ 143-183:

© National Library of Armenia

Ս. Ղազարի Մատենադարանի թիւ 2690 ձեռագիրը ամբողջութեամբ Պօղոս Արապեանի ինքնագիր նամակներու հաւաքածոն է, գրուած 1781–1784 տարիներու ընթացքին: Ձեռագիրը չունի ոչ վերնագիր, ոչ ճակատ եւ ոչ ցանկեր, ընդամէնը 184 թուղթ, գրուած ամենամանր չեղագիրով:

Նամակներու բազմութիւնը կարելի է բաժնել չորս խումբերու.

ա.— Գրուած Թիֆլիսէն, ուղղուած Պոլիս՝ իր հօրը Յովհաննէսին: 32 նամակներ են, ուր մանրամասն կը տեղեկացնէ Թիֆլիսի մէջ իր անցուցած կեանքը, եւ գրեթէ օրագրութեան ձեւով կու տայ անթիւ մանրամասնութիւններ, որոնք պիտի կազմեն մեր յօդուածին կորիզը (թղ. 1ա–55բ):

բ.— Գրուած Թիֆլիսէն եւ ուղղուած զանազան անձերու, ըլլա՛յ աշխարհական՝ ըլլա՛յ եկեղեցական, որոնց կարգին նաեւ Էջմիածնի Ղուկաս Կաթողիկոսին, որուն ուղղած է վեց նամակ, հետաքրքրական տեղեկութիւններով (թղ. 61ա–72բ):

գ.— Գրուած Պոլիսէն, տպագրիչ Պօղոսի հօրը կողմէ, ուղղուած իր որդիին: Պօղոս օրինակած է այս նամակները եւ այսպէս փրկած կորուստէ: Այս նամակներն ալ հետաքրքրական են իրենց պարունակութեամբ (թղ. 85ա–113ա):

դ.— Այլ եւ այլ վաւերաթուղթերու եւ դաշնադրութիւններու օրինակներ (թղ 154ա–161ա):

Համադրելով այս բոլորը՝ պիտի փորձենք վերակազմել տպագրիչ Պօղոս Արապեանի երեք տարուան (1781–1784) կեանքն ու գործունէութիւնը, որ եղած է արդարեւ բեղուն եւ լի հետաքրքրական անկիւնադարձերով:

ՏՊԱԳՐԻՉ ՊՕՂՈՍԻ ԵՒ ՀԵՐԱԿԼ Բ.Ի ՀԱՄԱՁԱՅՆՈՒԹԻՒՆԸ

Հերակլ արքայ Պոլիս կ'ուղարկէ իր ներկայացուցիչը՝ Մելիտոն, որպէսզի տեղւոյն վրայ գտնէ եւ անձամբ Թիֆլիս բերէ մասնագէտ տպագրիչ մը, որ հասու ըլլայ վերականգնելու արքունական տպարանը: Զուտինք բացայայտ տեղեկութիւն թէ ե՛րբ Պոլիս հասած է Մելիտոն. բայց անտարակոյս 1780 տարւոյն ըլլալու է: Սա իսկոյն կը ձեռնարկէ գործի, կը գտնէ տպագրիչ Պօղոս Արապեանը, որու կը ձեռնարկէ գործի, կը գտնէ տպագրիչ Պօղոս Արապեանը, որու հրատարակութիւններէն քանի մը էջ իրը նմոյշ կը ղրկէ արքային ու նամակով ալ կ'իմացնէ թէ մտադիր է շարունակել պրպտումները, գտնելու յարմարագոյն անձ մը, եթէ հնարաւոր ըլլայ: Այս բոլորը քաղած ենք Հերակլի 13 Դեկտ. 1780 թուակիր նամակէն, ուղղուած Մելիտոնի. նամակը գրուած պէտք է ըլլայ վրացերէն. ժամանակ մը

ետք անցած է Պօղոսի ձեռքը՝ որ զայն օրինակած է իր նամականիին մէջ, վերջաւորութեան ծանօթութիւն մը դնելով թէ «գիրս զայս Տէր Ստեփանին թարգմանեցուցի»:

Հերակլ գոհ է Մելիտոնի կարգադրութենէն, ու հակառակ որ շատ կը գտնէ Պօղոսի դրամական պահանջը, սակայն կը խոստանայ լիուլի կատարել անոր կամքը «որպէս վայել է մեծութեան մեր», պայմանով, սակայն, որ «տպագրական արհեստն պարտի զկատարեալ գիտել, մուրէքէպլի եփելն, տառ կտրելն եւ թափելն եւ այլ տպագրութեան արհեստ կայ՝ անպակաս պիտոյ է գիտել, եթէ ոչ զմինն պակասիցէ՝ այս տեղ կը խափանի եւ գործն լաւապէս ճանապարհ չի երթալ»:

Մելիտոն պէտք է համաձայնութեան մէջ մտած ըլլայ Պօղոսի եւ անոր հօր Յովհաննէսի հետ, որոնք նամակ մը գրած են Հերակլի, պարզելով իրենց պայմանները: Հերակլ անձամբ կը պատասխանէ նամակով մը (թղ 154ա), որ զուրկ է թուականէ. կը գովէ «զբարի դիտաւորութիւնն ձեր, զոր ունիք առ ի լոյս ածել զարհեստն տպագրութեան ի տէրութեանս մերում», խոստանալով վճարել ոչ միայն պահանջուած տարեկան 3500 ղուռշը, այլ եւ զանազան ընծաներ, խնդրելով միայն «ի հասանել հրովարտակիս մերոյ առ ձեզ, խսկոյն եւ անյապաղ առաքեսջիք զուսումնակիրթ որդիդ քո զտիրացու Պօղոսն, հանդերձ արհեստից պարագայիւքն»:

Պօղոս նկատած գործին ծանրութիւնը, կ'ուզէ հետը առնել օգնական մը ալ, յանձին թիւրիւնճի Դաւիթի, որու Պօղոս կանխիկ կը վճարէ տարեկան թոշակը՝ 150 ղուռշ, առնելով ատացագիր (թղ. 154ա), ուր ճշտուած են գործակցութեան պայմանները, շեշտելով որ գործակցելէ հրաժարելու պարագային, ետ դարձուի Պօղոսին համապատասխան գումարը. ինչ որ տեղի կ'ունենայ քանի մը ամիս ետք, Թիֆլիսի մէջ:

Հերակլի եւ Արապեաններու միջեւ անպաշտօն փոխյարաբերութիւնը կը կնքուի պաշտօնական համաձայնագրութեամբ մը, 23 Մայիսը կը կնքուի պաշտօնական համաձայն Պօղոս պիտի մեկնի Թիֆլիս 1781ին: Պայմանագիրին համաձայն Պօղոս պիտի մեկնի Թիֆլիս՝ սպասաւորով մը, Մելիտոնի ընկերակցութեամբ. Պօղոս կը խոստանայ տեղւոյն վրայ պատրաստել այն ամէն ինչ որ հարկաւոր է գիրքի մը տպագրութեան համար, տեղացի աշակերտներու սորվեցնել արհեստին գաղտնիքը, առանց գրան մը ծածկելու, մինչեւ որ անոնք դառնան ինքնարաւ: Տարեկան վարձքը պիտի ըլլայ 3500 ղուռուշ, առանց նկատի առնելու երթուղարձի, ինչպէս նաեւ Թիֆլիսի մէջ ապրուստի ծախսերը, որ պիտի տրուին արքունի գանձանակէն:

Դաշնադրութիւնը կը սկսի գործադրուիլ դէպի Թիֆլիս մեկնելու օրը, 23 Մայիս 1781ին, եւ նոյն օրն իսկ Մելիտոն Հերակլ արքայի կողմէ կանխիկ կը վճարէ 3500 ղուռշ տարեթոշակը:

© National Library of Armenia

Պայմանագրութեան հայերէն օրինակը պահուած է ձեռագիրին թղ· 154բ–155ա էջերուն վրայ, ստորագրուած «Պօղոս դպիր Յոհաննէսեան· վկայ բանիս Աստուած· Կէօրկիս Զաֆիրիս Մարդիս· Իսայիաս Քիրլի փափաս Մարդիս· Ես Տիմիդրիս վկայ»: Նոյնին թուրքերէն թարգմանութիւնը կը տրուի ձեռագիրին 155ա–156բ էջերուն վրայ· իսկ հայերէն ու թուրքերէն դաշնադրութեան բնագիրները ներկայիս կը պահուին Հայաստանի ՍՍՀ Պետական Մատենադարանը[2], որու հայերէն օրինակը կնքուած է Պօղոս տպագրիչի քառալեզու կնիքով, իսկ թուրքերէն օրինակը՝ Հերակլ թագաւորի հնդալեզուեան կնիքով:

ՏՊԱԳՐԻՉ ՊՕՂՈՍ՝ ԹԻՖԼԻՍԻ ՄԷՋ

Ձեռագիր նամականիի առաջին նամակը (թղ· 1ա), լուսանցքի վրայ կը կրէ Ե· տառը, նշան թէ հինգերորդ նամակն է անիկա, իսկ նախորդ չորս նամակներու պատճէնները չէ պահած Պօղոս: Առաջին այս նամակը գրուած է 30 Յուլիս 1781ին, Արզրումէն, ուղղուած է Պոլիս՝ իր հօրը եւ սիրելիներուն: Օրագրութեան ձեւով կը պատմէ ճամբու նշումներ, ըսելով թէ Յուլիսի 1ին հասած է Թօխաթ, ուր կը տեսակցի Երուսաղէմի նուիրակ Կարապետ Արքեպիսկոպոսի եւ Տէր Իսրայէլ քահանայի հետ՝ որոնցմէ կ'ընդունի մեծ պատիւներ: Յուլիսի 14ին կը հասնի Ղարահիսար, ապա ազատելով քիւրտերու սարսափէն կը հասնի Աշխալէ, կ'անցնի Արզրում, եւ հուսկ 16 Օգոստոսին կը մտնէ Թիֆլիս, իջեւանելով Առաջնորդարանը՝ այսինքն Սուրբ Աստուածածնի վանքը:

Քաղաքը համաճարակ ըլլալով, շատ մը քաղաքացիներ բացակայ են քաղաքէն· Հերակլ Արքայ կը դտնուի Կախէթ: Թագաւորին որդին Կեօրկի, լսելով Պօղոսի ժամանումը, իսկոյն ներկայացուցիչ կը ղրկէ ողջունելու նորեկը, ընծայելով անոր հաց, գինի, միս եւ մոմ, խոստանալով փութով պատրաստել արժանաւոր իջեւան մը, հոն ընդունելու համար զինքը: Յաջորդ օրը պատուիրակութիւն մը կը ղրկուի Կախէթ, Հերինկլի «թէ աչքդ լոյս, տպագրիչ վարպետն եկաւ»: Հերակլ մտահոգ էր Պօղոսի յապաղումով, եւ իր մտահոգութիւնը յայտնած էր տեղւոյն հայ աւագերէցին՝ Տէր Ստեփանին:

Օգոստոսի 24ին, Հերակլ թագաւորի մեծ որդին, Կեօրկի, մարդ կը ղրկէ Պօղոսի, հրաւիրելով զինքը տեսակցութեան: Պօղոս, իր սպասաւորով եւ Տէր Պետրոս թարգմանով կը ներկայանայ արքայորդիին, որ էր «այր պատուական եւ զուարթերես»: Տեսակցութեան կէսին յանկարծ ներս կը մտնեն 25 քաջեր, գլուխ խոնարհեցնելով

2· «Արխիւային բաժին, Անհատական արխիւների փոնդ», (Կիւրեղ Սրապեանի արխիւ)· Թղթ· թիւ 81ա, մաս· թիւ 6:

կը յայտնեն թէ Հերակլ արքայ փութով կը կանչէ իր մօտ իր որդին: Կեօրկի կը մեկնի, խոստանալով՝ հօրը պատմել տեսածն ու լսածը Պոլսոյ կենցաղին մասին:

Մինչ այս Պօղոս կը շրջի քաղաքը· «ակսեցինք զմբեթաշէն եկեղեցիքն շրջել լաւոտ աչօք··· ոչ թէ միայնակ այլ քահանայիւք»: Կ'այցելէ արքունական տպարանը, «դեզկեահներն եւ արճիճ գրերն տեսաք, լաքին ուրիշ ձեւ են դեզկեահներն եւ խանգարուած են, տեղն ալ փլեր է· կարծեմ թէ գործն երկար երեւի, զէրէ Կեօրկի պարոնի ասութիւնն այս էր թէ բոլորն նորուց շինուելու են» (3ա):

Սեպտեմբեր ամսուն սկիզբը Հերակլ կը դառնայ Կախէթէ Թիֆլիս, պարզապէս Պօղոս տպագրիչին հետ տեսակցելու համար: Ամսուն 5ին Պօղոս հրաւիրուած է թագաւորէն, որու մօտ Մելիտոնի հետ «դնացինք, տեսնուեցանք, ծունկն համբուրեցինք, նստեցուց զմեզ, զիս մխիթարեաց ճանապարհի կրած նեղութեանս համար, օրհնեց եւ մխիթարեաց, եւ ասաց թէ "աչքս ճամբայ մնաց, հէրէ գոհութիւն Աստուծոյ ողջ առողջ եկիր, փառք Աստուծոյ"»: Սուրճը խմելէ ետք Պօղոս իր կարգին մխիթարական խօսքեր կ'ըսէ թագաւորին, որու որդին դեռ նոր վախճանած էր· Պօղոս կը ներկայացնէ նաեւ իր հօրմէ բերած նամակը, որ նոյնպէս ցաւակցական մըն է, գրուած 5 Յունիս 1782ին, որու պատճէնը կը գտնենք ձեռագիրին մէջ (թղ· 156ա): Այսպէս կը փակուի Հերակլ արքայի եւ Պօղոս տպագրիչի առաջին տեսակցութիւնը, բան մը որ յաջորդաբար սովորական երեւոյթ պիտի դառնայ, ու Պօղոս գրեթէ ամէն օր համարձակ պիտի մտնէ արքունիք:

Քանի մը օր ետք, Սեպտ· 8ին, թագաւորն ու Պօղոս կ'այցելեն կառուցուելիք տպարանը· ապա միասին կ'ուղղուին Կուր գետի ափին շինուած՝ վախճանող թագաւորազին պալատը, միշտ մտերմաբար խօսելով տպարանի մասին, այնքան որ տեսնողներն ու լսողները զարմացած կ'ըսեն· «քաղաքս այսքան փաչայք եւ պարոնայք, եւ ես թօքթօրն, որ էր ինկլիզ, որքան որ քեզ հետ մուհապպէթունի եւ ուրախութիւնս, ըստ մեծի մասին անոնց հետ այսքան մուհապպէթ չէ արած» (4ա):

Երկու օր ետք (Սեպտ· 10ին) Պօղոս հանդիսաւոր կերպով թագաւորին կ'ընծայէ Պոլիսէն բերած նուէրը՝ փառաւոր ջահ մը: Պալատի սենեակներէն մէկուն մէջ՝ երեք օգնականներով կը կախէ զայն, կը զետեղէ մոմերը, եւ յետ վառելու բոլոր մոմերը՝ կը հրաւիրէ թագաւորը· «երկու մեծ որդովք դունէն ներս մտնելու ժամանակին ելի ընդ առաջ, խոնարհեցայ եւ երկրպագութիւն արարի, եւ եկին ի տես ջահին, եւ սկսեց օրհնութիւնս տալ»: Մեծ կ'ըլլայ թագաւորին գոհունակութիւնը· «անպատմելի ուրախութիւնս արարին բոլոր քաղաքով» կը գրէ Պօղոս· արքան կը խոստանայ վրկնապատիկ նը-

© National Library of Armenia

ւէրներով լիացնել Պօղոսը։ Զահը չի մնար Թիֆլիս, այլ սնտուկի մէջ դետեղուած կը փոխադրուի Կախէթ։

Եօթը օրուան ընթացքին հինգ տեսակցութիւն կ'ունենայ Պօղոս Հերակլի հետ։ Կախէթ դառնալէ առաջ, թագաւորը Պօղոսի ներկայութեան կը յանձնարարէ երկու դանձապետներուն կատարել Պօղոսի կամքը եւ ցուցմունքները՝ նկատմամբ տպարանին։ Մեկնելէն քանի մը օր ետք ալ թագաւորական կնիքով կը հասնի նամակ «Ի Հերակլ արքայէ, ամենայն Վրաց եւ Կախէթու, հասցէ տիրով բարեւ քեզ, մեր բարեկամ ուստայ Պօղոսիդ» սկզբնաւորութեամբ, որու կը պատասխանէ Պօղոս մտերիմ շեշտով։ Երկու նամակներու պատճէններն ալ պահուած են ձեռագրին մէջ (թղ. 5բ)։

Ինչ որ կը տեսնուի՝ Հերակլի սրտին շատ մօտիկ պէտք է եղած ըլլայ տպարան կանգնելու գաղափարը։ Պօղոսի Թիֆլիս հասնելէն առաջ՝ Ռուսաստանէն Կախէթ բերել տուած է տպարան մը ամբողջ սարքով, սակայն մանագէտի պակասէն՝ երեսի վրայ պէտք է մնացած ըլլայ տպարանը։ Հերակլ Պօղոսէ բաժնուելէ առաջ ըսած էր. «Ռուսէն եկած տպարանն եւ գրերն Աստուծով գրկեմ, նայէ բանի կու գայ մի»։ Եւ իրապէս Կախէթէն կը հասնին սնտուկներով. Պօղոս ուշադրութեամբ կը քննէ մեքենաներն ու գիրերու տեսակները, սակայն քիչ բան կը գտնէ հոն օգտագործելի։

Նոյեմբեր ամսոյն, Հերակլ Թիֆլիս հաստատուելէ ետք, Պօղոս երեք ժամ տեւողութեամբ տեսակցութիւն մը կ'ունենայ թագաւորին հետ, ուր կը յայտնէ իր դժգոհութիւնը Հերակլի, ըսելով թէ 83 օրէ ի վեր հասած է Թիֆլիս, կ'ապրի ի հաշիւ թագաւորին՝ առանց գործ մը ընելու, առանց տպարանի շինութեան մօտէն կարենալ նուիրուելու, առանց աշակերտ պատրաստելու։ Այդ հանդիպումին է որ Պօղոս կ'ուզէ բոլորովին առանձին մնալ թագաւորին հետ, որով դուրս կ'ելլեն նախարարներն ու պահակները։ Պօղոս ազատօրէն ու համարձակ կերպով կը պարզէ դրամական պահանջները, կը խնդրէ որ պաշտօնապէս կնքուի իրենց 23 Մայիս 1781ի դաշնադրութիւնը։ Ամէն բան առաւելօք կը կատարուի, շարժելով նախանձը նախարարներուն, որոնք «ասին թէ տահա այս Պարոնն առանձնակի մարդու մը հետ այսքան գրոյց տուած չէր, որ քեզ հետ արաւ, գրէ առանձնականութեան ժամանակ չունի» (թղ. 7բ)։

ՎՐԱՑԱԿԱՆ ՏԱՌԵՐՈՒ ԵՒ ՏՊԱԳՐԻՉ ՄԵՔԵՆԱՅԻ ՇԻՆՈՒԹԻՒՆԸ

Երբ Դեկտեմբեր 26ին, Պօղոս թագաւորին կ'երթայ շնորհաւորելու Ս. Ծնունդը, ցոյց կու տայ իր նոր շինած վրացական գիրերը։ Թագաւորը բերել կու տայ հին գիրերը «քովէ քով դրին, տեսին որ

շինածիս չէնքն եւ առաջին հներն ո՞ւր. շատ ուրախացան եւ օրհնեցին» (թղ. 10ա)։ Նոյն օրը թագաւորին կարգադրութեամբ, Թիֆլիսի ամէնէն նշանաւոր եւ ճարտար անձերէն մին՝ Հեքեաթ Հիւսէին, արքունի փողերանոցի փորագրիչն ու կոխողը, իր օգնական կը տրուի Պօղոսի, որպէսզի տիրանայ տպագրական արհեստին, յատկապէս գիրեր պատրաստելու գործին։

Պօղոս ցոյց տալու համար իր հօր՝ թէ ո՛րքան համարձակութիւն ունի թագաւորին հետ, կու տայ զանազան լուսաբանութիւններ։ Այսպէս Պալատ ընդունելութեան պահուն, եկող հիւրերը կը համբուրեն թագաւորին ոտքը կամ ծունկը, մինչ պահակներ կը բռնեն հիւրին թեւէն, որպէսզի շատ չմօտենայ թագաւորին. հիւրերուն չի հրամցուիր ոչ սուրճ եւ ոչ թէյ. Պօղոս պարծենալով կ'ըսէ թէ ինք կը համբուրէ թագաւորին աջը, կը մօտենայ անոր համարձակ, ու միասին նստած կ'առնեն սուրճն ու թէյը։

Արքունի հրամանով 1782ի Յունուար ամսոյն կը հասնին յատուկ փայտեր, որոնք պիտի ծառայեն շինելու տպագրական մեքենաները. փայտերը քառասուն օր պէտք է մնան չորնալու համար, մինչ այդ Պօղոս կը նուիրուի պատրաստելու տպագրական տառատեսակներ. «ահա պողպատ գրերն կու շինեմ, եւ գերեք ֆօրմայքն նիզամի կու ձգեմ, որ Աստուծով մէկ կողմէ զարկած պղինձներս չափ բերեմ եւ գրերն թափեցուցանեմ» (թղ. 11բ)։

Տպագրութեան համար հարկաւոր զանազան գործիքներու եւ յատկապէս թուղթի համար՝ Հերակլ անձամբ յարաբերութեան մէջ կը մտնէ Պօղոսի հօր հետ, որպէսզի ան հոգայ եւ գրկէ Թիֆլիս, բնականաբար ի հաշիւ թագաւորին։ Այս նիւթին մասին Պօղոս կը գրէ իր հօր, Պոլիս, տալով անոր ուղղութիւններ։

Ամիսներ ամբողջ Պօղոս կը նուիրուի գիրերու պատրաստութեան. Մարտ ամսոյն (1782) կը շինէ «տան գլուխ»ները, եւ երբ թագաւորը կ'իմանայ Պօղոսի բերնէն, մարդ գրկել կու տայ որպէսզի բերեն գիրերը ու տեսնէ. «մանրամասնաբար գիրն տեսաւ, հաւանեցաւ եւ օրհնեց» (12բ). «վրացիք քանի որ վրացի են եղեր, կը խորհրդածէ Պօղոս, տահա այսպիսի գրի չեն տիրացեր. ինքեանք եւս կու հիանան» (15բ). այնքան որ նախանձորդներ, ու յատկապէս նախկին արհեստաւորները, որոնք կը զբաղէին նոյն գործով, կը համարձակին դիտողութիւն ընել գիրերէն մէկուն կամ միւսին մասին, արքային ներկայութեան։ Սակայն Պօղոսի վարկը այնքան մեծ է՝ որ նկատի իսկ չեն առնուիր եղած դիտողութիւնները։

Զատկական օրերուն, Հերակլ կաթողիկոսական պատարագին ներկայ ըլլալէ ետք, անակնկալ կերպով կ'ըլլայ նաեւ հիւրը Պօղոսի։ Սա առաջին այցելութիւնն է թագաւորին, երկու զաւակներով եւ նախարարներով. վրայ կը հասնի նաեւ Վրաց կաթողիկոսը արքի-

© National Library of Armenia

մանդրիտով։ Ժամուկէս խօսակցութեան նիւթը կը դառնայ կառուցուելիք տպարանի մասին։ Պօղոսի պնդումներուն վրայ, Հերակլ անձամբ կ'ուղղուի իր որդիին պալատը, հոն պալատին դիմաց չափելու համար ապագայ տպարանին տեղը՝ վեց տպագրական դործիքներու համար։ Պօղոս կ'անդրադառնայ որ ընտրուած վայրը անհաճոյ է Թագաւորին որդիին, «Թէպէտ ինքն հօրն առաջեւն բերան չի կարեր բանալ» (16բ)։ ուստի կը յաջողի Պօղոս անյարմար ցոյց տալ տեղը, պարզապէս Թագաւորի որդին իրեն չթշնամացնելու համար։

Այնուհետեւ Թագաւորը ոչ Թէ անձամբ կ'երթայ, այլ իր դանձապետը ու Պօղոսը կը ղրկէ՝ քննելու հին եւ ապա նոր փողերանոցները։ Պօղոս յարմար կը դտնէ փողերանոցի նորակառոյց շէնքը, մանաւանդ որ մօտն է Թէ՛ կաթողիկոսարանին եւ Թէ Թագաւորական պալատին։ Նոյն օրն իսկ լուրը կը հասցնեն Թագաւորին, որ լսելով կ'ուրախանայ ու կ'ըսէ. «Ես եւս նոր փող կտրելու տեղն յարմար կու տեսնեմ, որ մօտս է» (16բ)։

Տպագրութեան վայրը եւ ընտրութեան հարցը բաւական խօսակցութիւններու դուռ կը բանան, ըլլա՛յ պալատականներու, ըլլայ եկեղեցական դասին կողմէ, որոնք չկարենալով ընդդիմանալ Թագաւորին՝ կը մեղադրեն Պօղոսը. եւ սա իր կարդին կը համարձակի ձայն բարձրացնել Թագաւորին՝ պաշտպանելու համար ինքզինքը. խնդիրը այնքան կը ծանրանայ, որ Թագաւորը սիրաշահելու համար Պօղոսը՝ կը նուիրէ անոր ազնուական նժոյդ մը։

Մինչ այդ կը սկսին փողերանոցը պարպել ու փոխադրուիլ հին շէնքը, նորը յատկացնելու համար տպարանին։ Ապրիլ ամիսն ենք, 1782։

Զանազան տեսակցութիւններու ընթացքին՝ Պօղոս կը պահանջէ արքայէն որ իր օգնականը Հիւսէին չղբաղի այլեւս դրամ փորելու եւ կոխելու դործով, այլ նուիրուի միայն տպագրութեան. Պօղոս յատուկ հրամանագիր մը հանել կու տայ, կնքուած՝ Թագաւորէն, 5 Մայիս 1782ին։ Յաջորդաբար Թագաւորին կարդադրութեամբ կը յանձնուին Պօղոսի չորս դործաւորներ եւս։ Անոնց օգնութեամբ Պօղոս կը սկսի շինել տպագրական մեքենաները, որովհետեւ այլեւս «երկու կերպ տան գլուխքն՝ հասարակն, կէտն եւ բաղամքն, այսինքն մէկ տեսակ դիր բոլոր պարագայիւքն լրացուցի» (18բ)։

Երկու տպագրիչ մեքենաներու շինութիւնը կ'աւարտի Հոկտեմբեր ամսուն եւ կը զետեղուին իրենց տեղերը։ Պօղոս կ'ուզէ անաբեր ամսուն եւ կը զետեղուին իրենց տեղերը։ Պօղոս կ'ուզէ անձամբ կը շարադրէ հայերէն լեզուով դրքոյկ մը «Ցաղագս դովասանութեան Քրիստոսազօրին» վերնագիրով, նոյնը վրացերէնի Թարդմանել կու տայ, եւ նոր դիրերով կը շարէ բոլոր. «Նարեկի դիրք շարեցի, որ եղեւ 13 աչք» (22բ)։ Պօղոս արդէն իսկ սորված է դրել ու կարդալ վրացերէն, ինքը անձամբ կը կատարէ դրաշարութիւնը. «բնաւին դրսի մարդ չխառնեցի որ հիանան» (22բ), կը դրէ իր հօր։

Հոկտեմբեր 22ին Թագաւորը կ'ուզէ այցելել տպարանը. ներս կը մտնէ իր բոլոր նախարարներով. «մասնաւորաբար տեսին Թէ՛ տեղւոյն շինութիւնն եւ Թէ դեղկեահքն, եւ երբ որ տեսին հիացան. հիանալուն պատճառն այն էր որ քանի որ կու դայիններ՝ աւելցած բան կու տեսնէին» (24բ)։ Ըսելու է որ Պօղոս կը յաջողի ամէն տեսակէտով դոհ ձդել Հերակլ Թագաւորը. երկու տարբերիչ մեքենաները, որ շինուած էին իր հսկողութեան տակ, ապագրիչ մեքենաները՝ Պոլիս. Պօղոս կը վստահացնէ արքային Թէ երբ դործը ամբողջովին աւարտի՝ Ռուսաստանէն ու Ֆրանկաց երկրէն եկողներն անդամ պիտի զմայլին։ Թագաւորը ինքն իրմէ դուրս ելած կը բացագանչէ. «կատարեալ արքունական քէրխանայ է եղեալ, այն ի՞նչ էր մեր առաջին հին դեղկեահքն եւ բնաւքն մասխարա եւ երախայի ծիծաղելիք էր» (24բ)։

Հերակլ սակայն անհամբեր դարձած՝ կ'ուզէ տեսնել տպագրուած առաջին էջերը։ Պօղոս, որ համարձակութիւն ստացած էր, դործին այնքան յապաղումը կը վերագրէ Թագաւորին, որ ծանր կը շարժի ամէն քանի մէջ. եւ երբ քանի մը օր ետք Թագաւորը արծաթէ ամանով իր խմած դինիէն կը ղրկէ Պօղոսի, խնդրելով փոխադարձ առաջին էջերու փորձերը, Պօղոս յոյս կու տայ Թէ ի մօտոյ պիտի ղրկէ. «լաքէն խելքն կ'երթայ Թէ ա՞խ ե՞րբ կելնու դրին օրինակն» (25բ)։

ՎՐԱՑԵՐԷՆ ԱՌԱՋԻՆ ԳՐՔԻ ՏՊԱԳՐՈՒԹԻՒՆԸ

Վերջապէս կը հասնի երկար ատենէ ի վեր սպասուած օրը, 8 Նոյեմբեր 1782ին։ Պօղոս կը լարէ դործիքը, լուր կը հասցնէ Թագաւորին՝ որպէսզի դայ եւ ներկայ ըլլայ առաջին փորձին։ Թողունք որ Պօղոս պատմէ այս հանդիպումը.

«Եւ եկն քրիստոսազօրն՝ Իլիոն որդւովն եւ Ալեքսանդրի փոքր որդւովն, քանի մը նախարարքն եւ իւր երեցովն սահաթն 12ին։ Մոմերն... վառել տուի, դեղկեահին վրայ կախել տուի որ կոյրքն լաւ տեսնուն...։ Քրիստոսազօրն որ եկն՝ դուռն փակեալ էր. մէյ մանտարս ներսէն ասացեալ է Թէ՝ չէնիճերիմէ, դուռն բանա՞մ մի, արքայս ողջ լինի (չիւնքիւ դուռն միշտ դոց պահել կու տամ). եւ նա ասացեալ է. Դու գիտես, կ'ուզես նէ յետս դառնամ գնամ. այսինքն ուրախութենէն։ Եւ երբ որ բացեալ է դուռն ասացեալ է քրիստոսազօրն Թէ՝ Դուք որ կու հաւանիք, տեսնում ես ար կու հաւանի՞մ մի, եւ շատ մի հպարտանար։ Տես անդամ մի Թէ ո՞րքան սիրտն պղտորեր են չինչ (sic) հաւատ ուրացող նախանձոտքն։ Եկեր ետեւս

© National Library of Armenia

կանդներ, ես բնաւին խապար չունիմ այս եղելութիւնքն, եւ դեղ-
կեահին տէրտն եմ ինկեր. քիւրքս հանած էի եւ քաշպասդիս կապած
էի. ետեւս նայիմ որ կանդնեալ կայ, գաւազանն խօլթուխին: Իսկոյն
քաշպասդիս վար առի, գլուխս վեր բերի, ծունկն պագի, ասի. Կեսա-
զիւն այտրն տիւշմանլարմըզ այաղ ալթընայ կէլսին: Լաքին քանի
մի թուղթ եւս սիւնկերով թրչած ունէի, սկսեցի տպել: Միւս դեղ-
կեահին եւս նոյնգունակ տպեցի: Եւ երբ որ ետես զտպեալն՝ որքան
ցնծութիւն, որքան ուրախութիւնս եւ որքան օրհնութիւնս տալն՝
չեմ կարեր ճառել... ասաց. այսպէս էյրէթի իքէն որ այսպէս լաւ
է, ապա տահա լաւն լինի՝ ի՞նչպէս կու լինի:

«Իսկէմրի գերել տուի, չի նստաւ ուրախանալուն, այլ մնաց ո-
տից վրայ: Ասաց. Ֆիլանի, ես զքեզ այդքան չէի գիտեր, այսինքն
(մեղայ տալ կամեցաւ), եւս այսքան յոյս չունէի. մաշալլահ երեսդ
պարզ կենայ. թէ որ ես Ֆիլանի թոռն եմ եւ Ֆիլանի տղան եմ եւ
այս անուն այս մարդն եմ, իմացիր որ՝ թէ՛ այժմ եւ թէ Աստուած
հասուցանէ գնալու ժամանակդ, ինչպէս որ ինձ լայեխ է եւ անուանս
որ կու վայելէ այնպէս ճամփու դնեմ զքեզ:

«Լաքին տպեալ թուղթերէն երեք թուղթ առաւ ինքն որ պիտի
տանի: Ասի. Քրիստոսազօրս ողջ լինի, ընդդիմութիւն չլինի տէրու-
թեանդ, մի տանիր այդ թղթերդ, դեռ տպածի եւ պատմայի սրայ
չեն, Աստուծով եւ քոյին մաքուր օրհնութեամբդ չինելիքներ ունիմ
որ չինելոց եմ, եւ այնուհետեւ լաւն կու տպեմ եւ կու յղեմ առ տէ-
րութեանդ: Ասաց մեծապէս երդմամբ թէ՝ Սորանից աւելի ի՞նչ կու
լինի, այսքանս ինձ խապուլ է: Ցետոյ աղաչանաց կերպին ասաց թէ.
Պէտք է որ տայցես տանիմ: Ասացի. Կամք տէրութեանդ...: Եւ
վաղվաղակի մեծ որդուն եւ քաթալիքօսին՝ զտպեալն ուղարկեալ էր,
որ որդին եւս անպատմելի ուրախութիւնս արարեալ էր, եւ (քոսն,
այսինքն) քաթալիքօսն ուրախութիւնն բռնադատեալ՝ ի ճշմարտու-
թեան եղեալ է» (26բ):

Ցաջողութեան կը յաջորդէ հալածանքը, նախանձը, յատկապէս
նախկին տպագրիչներէն, որոնց ղեկավարներն են եկեղեցական դա-
սը: Տպագրութեան յաջորդ օրն իսկ, Վրաց Կաթողիկոսը մարդ կը
ղրկէ Պօղոսի որ տպագրուելիք գիրքին ձեռագիրը խսկոյն իրեն ղըր-
կուի, որպէսզի գրաքննութեան ենթարկուի, ըսելով. «Թէ որ ես
Վրաստանու քաթալիքօսն եմ, հարկ է որ եկեղեցական բանին ես
նայիմ եւ մարմնաւորն Պարոնն (թագաւորն) նայի»: Ու գործնակա-
նին մէջ կ'արգիլէ տպագրութիւնը, դիտողութիւն ընելով նաեւ բը-
նագրին մասին՝ թէ ինչո՛ւ շարադրուած է Պօղոսէ եւ թարգմանուած
Տէր Դաւիթէ, միթէ վրացի՞ կը պակսի որ շարադրութիւնը կա-
տարէ: Պօղոս հրաշալի կերպով կ'արդարացնէ ինքզինքը, եւ ի միջի
այլոց կ'ըսէ. «Եթէ՛ գրերնիտ եւ եթէ՛ գրեանքնիտ բոլորն հայոց ազ-

դէն է բանաստեղծեալ եւ թարգմանեցուցեալ, զորս լաւապէս գիտէք
եւ վկայէք եւ եւս չէք կարեր ուրանալ. կրկին այժմ, ես անարժանս
Հայոց ազգէն գոլով, ահա չինեցի զգրերն ձեր, շարադրութիւնն եւս
լիցի հայոց ազգէն». ու ապա կը պարզէ թէ ինքը թագաւորին հիւրն
է, անկէ կախումնաւոր, եւ ոչ թէ Կաթողիկոսէն կամ վարդապետ-
ներէն (26բ–27ա):

Պօղոս, վրդոված, նոյն վայրկեանին կ'ուզէ թագաւորին ներկա-
յանալ. ու ծոցը դրած վրացերէն տպագրուելիքին ձեռագիրը կը մտնէ
Հերակլի պալատը: Պահ մը ետք, Պօղոսի փափաքին համաձայն՝
թողլով նախարարները առանձին, Պօղոս, թագաւորն ու թարգմա-
նը կը քաշուին մերձաւոր սենեակ մը: Պօղոս, այլայլած, ծոցէն դուրս
կը հանէ գրութիւնը ու կը յանձնէ թագաւորին, խնդրելով որ կար-
դայ ու դատէ թէ իրապէս կա՞յ հոն անպատեհ բան մը: Մինչ այս
վրայ կը հասնի Կաթողիկոսի ներկայացուցիչը, այսինքն «որոմա-
ցանն», ինչպէս կ'անուանէ Պօղոս, կը տեսակցի Հերակլի հետ ա-
ռանձին. «Բացին դուռն, կորեաւ պէրն... դուրս որ եկաւ, այնքան
բարկացեալ էր (արքայն) (կաթողի)քօսին եւ պէրին, որ երեսն դոյն
չէր մնացեր» (27ա): Վերջապէս ամէն բան ի նպաստ Պօղոսի կ'ըն-
թանայ:

Սակայն յաջորդ օրը, Նոյեմբեր 10ին, Վրաց Կաթողիկոսը երկու
երէց կը ղրկէ թագաւորին, պարտաւորելու զինքը «Թէ տպել չտայ,
զրէ մեր եկեղեցւոյ ընդդէմ է, եւ կամ հայն ո՞վ է որ շարադրութիւն
անէ...: Սկսեր (է) քրիստոսազօրն այս երկու երէցին՝ ի մէջ նա-
խարարաց, թէ տահա նախանձութիւն չէ՞ք մի մոռնար. ի՞նչ է այս,
մեր եկեղեցւոյ ի՞նչ ընդդիմութիւն կայ տետրի միջումն, ահա ծայ-
րէ ի ծայր կարդացի, աշխատաւորն վարպետն շարադրութիւն մի
անել տուեր որ իմ վրայ գովասանութիւն է եւ կամ իւր գալուն պատ-
մութիւնն է արեր, ի՞նչ կայ այս տեղն. այսպէս իմացէք՝ թէ որ
ինձ անարդութիւն եւս առնէ, իմս ընդունելի է. տահա ի՞նչ խօսք ու-
նէք, կամ թէ այս պատմութեան համար ո՞վ է փող մխողն: Ասա-
ցեալ են թէ՝ Դու: Թէ որ ես եմ, ասեր, փող մխողն՝ իսկի մարդու
խօսք չի ընկնիր. հայտէ կիտէ, էտէպղիսներ, չէք ամաչեր, զահիր
կուզէք որ գնայ ի Պոլիսն զմեր խայտառակութիւնն պատմէ» (27բ):

Պօղոսի տուած տեղեկութիւններէն դատելով, առաջին գիրքին
տպաքանակը կ'ըլլայ 110. տպագրութեան ընթացքին փոխն ի փոխ
կ'այցելեն տպարան Հերակլի որդիները, իշխաններ, դատաւորներ,
բերելով զանազան ընծաներ, ու յատկապէս գինի ու միրգեր: Տպա-
գրուածներէն օրինակ մը թագաւորը յատկապէս կը ղրկէ Վրաց Կա-
թողիկոսին, որ ինքզինքը կ'արդարացնէ ըսելով թէ հակառակած էր,
որովհետեւ «ինձ ասացին թէ Ցոհան Օձնեցւոյ բանն կայ միջումն»:

© National Library of Armenia

Տեսնելով գործին յաջողութիւնը, յաջորդ հանդիպումին, թագաւորը Պողոսի կ'առաջարկէ չինել ուրիշ երկու տպագրիչ մեքենայ, ու միաժամանակ սկսիլ տպագրութիւնը յաջորդ հատորին, Կութխէվանի, այսինքն Մաշտոցի: Դժուարութիւնը նոտր դիրերու պակասն էր, խորագիրներուն համար, որոնց պատրաստութեան համար Պողոս կը նախատեսէ վեց ամսուան ժամանակամիջոց մը, ու երբ թագաւորը կը զարմանայ ու կը հարցնէ թէ ինչո՞ւ ցարդ Հիւսէին տէր չէ դարձած գործին, կ'ընդունի Պողոսի պատասխանը թէ «ահա 20 տարի է՝ ես որ գործին միջումն եմ, ու կէնէ կարծիք ունէի չկարելուս... նա (Հիւսէին) երէկ մէկ, այսօր երկուք չուտով պիտիր չինէ՞ր, չեմ դիտեր. առաջի Աստուծոյ ես կուզեմ որ չինածս հաստատ լինա, որ յաւիտենական յիշատակ մնայ» (29բ):

ՊՕՂՈՍ ՏՊԱԳՐԻՉ Կ'ԵՐԹԱՑ ԷՋՄԻԱԾԻՆ

1783 *տարւոյն առաջին վեց ամիսներուն, Պողոսի գործունէութեան մասին շատ տեղեկութիւն չունինք, որովհետեւ հօրը ուղղած նամակները շատ համառօտ են եւ զուրկ տեղական լուրերէ: Հաւանաբար այն պատճառով որ, գործերը թեթեւնալով, Պողոս փափաքած ըլլայ փախուստ մը տալ եւ Էջմիածին երթալով ներկայ ըլլալ Միւռոնի օրհնութեան: Տարի մը առաջ արդէն իսկ ծրագիր ունեցած էր, սակայն Հերակլ յարմար չէր տեսած եւ յետաձգած:*

Թիֆլիսի մէջ Պողոս, առիթը ներկայանալուն, խօսած էր երկու ազգայիններու ներկայութեան՝ Էջմիածին երթալու ծրագիրին մասին, յայտնելով նաեւ թէ կը փափաքի Էջմիածնի վանքին չօշափելի նուէր մը տանիլ իր հետ, այսինքն տպագրական մեքենայ մը: Պողոս իր միջնորդին ձեռքով լուրը կը հասցնէ Հերակլի, որ իր կարդոս իր միջնորդին ձեռքով լուրը կը հասցնէ Հերակլի, որ իր կարդին կը վստահացնէ միջնորդը՝ ըսելով. «երկու դեզկեահի քէֆիլ ե-դին կը վստահացնէ միջնորդը՝ ըսելով. «երկու դեզկեահի քէֆիլ ե-դիր յիմս կողմանէ, եւ երբ որ ետ դառնայք՝ չինել տամ եւ ղրկեմ անսպասման» (31բ):

Յունիս 8ին Պողոս ներկայանալով թագաւորին կու տայ հրաժեշտի ողջոյնը: Հերակլի կարգադրութեամբ արքունական զանձարեշտի ողջոյնը: Հերակլի կարգադրութեամբ արքունական զանձարեշտի պետը՝ Մուշռուսլ եւս կը ճանհմանուի ընկերակից Պողոսի, որպէսզի հոգայ նիւթական մասը. եւ որովհետեւ թագաւորը Պողոսի ղրկած էր յատուկ կերպասներ եւ մետաքսներ (խիլա), ու վրան կարել տըւած էր պոլսական զգեստներ, կը յանձնարարէ անոնցմով երթալ Էջմիածին ու ներկայանալ կաթողիկոսին, պատուիրելով որ Միւռոնի օրհնութենէն անմիջապէս ետք դառնայ Թիֆլիս. ու նոյն պահուն դառնալով զանձապետին կ'ըսէ. «Հոգեւոր Տիրոջն զրուցէ որ մէկ քսան թիւֆէնքճի՝ Ֆիլանի (Պողոսի) համար քէշիքճի թային անէ, որ չփախնի» (31բ):

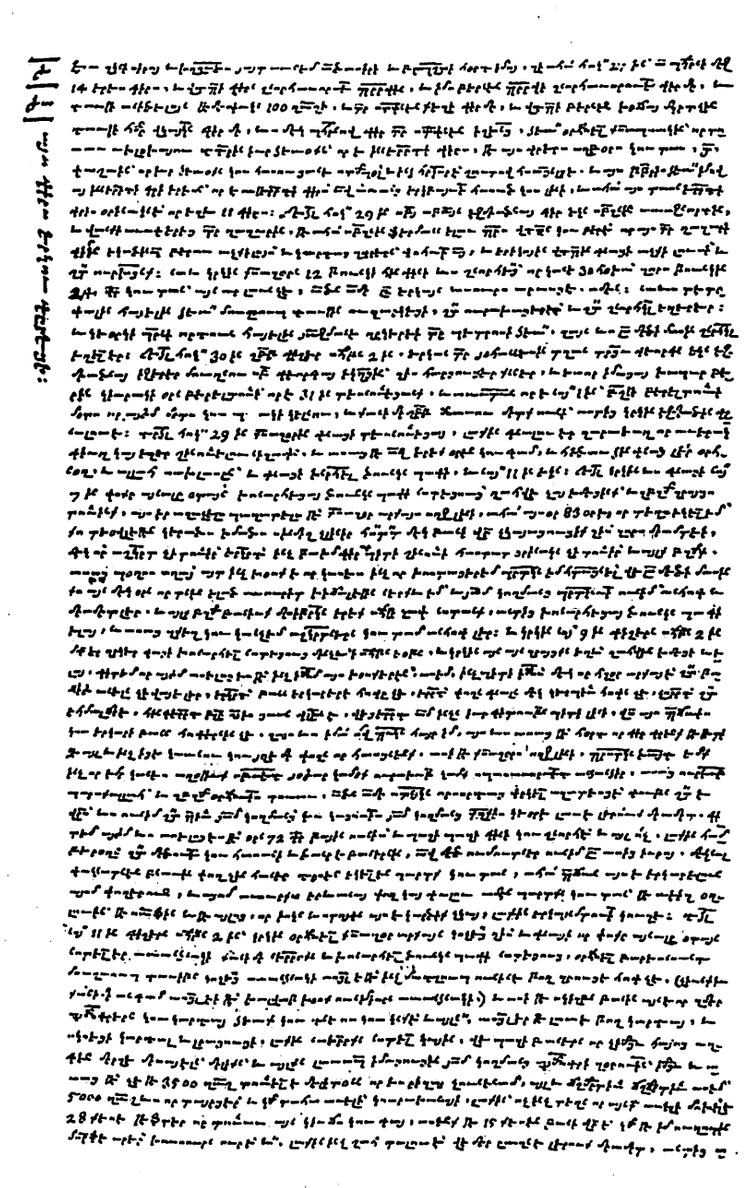

Տպագրիչ Պողոս Արապեանի ձեռագիրը

(Ձեռ. Ս. Ղազարու, թիւ 2690, առաջին էջ, նամակ Ե.)

© National Library of Armenia

Եւ իրապէս, մեզի հասած թղթակցութեան մէջ՝ Պօղոս օրինակած է Հերակլի նամակը ուղղուած Ղուկաս Կաթողիկոսի, ուր ջերմօրէն կը յանձնարարէ որ Միւռոնի օրհնութենէն ետք «չուտով յետ դարձցեն, առ ի յառաջացուցանելոյ զմնացեալ յառաջակայ գործն իւր, եւ խընդրեմք սրբութենէդ, թարց արգելմանց չուտով դարձուցես» (157ա): Նոյն այս նամակին մէջ կայ կարեւոր ծանօթութիւն մը թուղթի նըկատմամբ. Հերակլ՝ Ղուկաս Կաթողիկոսը միջնորդ կը բռնէ՝ բերել տալու համար հսկայ քանակութեամբ տպագրական թուղթ. եւ որով կը դրէ. «ապդ արարաք ձերոյ սրբութեանն եւ Ջաղաթենց Ստեփանին եւս գրեցաք եւ հաւաստօրէն գիտակք եմք՝ որ տեղս մեր տպագրատան յառաջանալն կկամիս եւ կուրախանաս, եւ մանաւանդ թղթոյ կողմանէ հոգս կը տեսնուս... եւ թէ վախտով հասանի աստ թուղթն... եւ զոր ինչ այն թղթի գինն լինի, վախտին Ջաղաթենց Ստեփանիցն լիովին կհասանի Սրբութեանդ» (157ա–բ):

Ցունիս 9ին՝ Պօղոս կը մեկնի Թիֆլիսէն եւ Էջմիածին կը հասնի 13ին: Նոյն օրերուն կաթողիկոսն է Ղուկաս Կարնեցի: Պօղոս եւ Մուշեղոսպ Դաւիթ, Հերակլ թագաւորին դանձապետը, կը հիւրասիրուին Ղաղարապատ. դեռ նոր հասած են 250 ուխտաւորներ եւս Թօխաթէն, Արզրումէն, Ղարահիսարէն, Նոր Նախիջեւանէն, 200 հոգի ալ Թիֆլիսէն:

Բազմաթիւ հետաքրքրական մանրամասնութիւններ կը տրուին մեզի Պօղոսի նամակներուն մէջ, գրուած Էջմիածինէն, ըլլա՛յ վանական կենցաղավարութեան նկատմամբ, ըլլա՛յ ծիսական կամ մշակութային կեանքին վերաբերեալ, սակայն այդ ամէնը զանց կ'ընենք, ծանրանալով միայն Պօղոսի կողմէ ընձեռուած նպաստին վրայ՝ Էջմիածնի տպարանին:

Ինչպէս ծանօթ է, Էջմիածնի տպարանը հիմնուած է 1771ին, Սիմէոն Կաթողիկոսի օրով. քանի մը հատորիկներ լոյս կը տեսնեն սկզբնական շրջանին. առաջին նշանակելի գիրքը կ'ըլլայ 1775ի «Տօնացոյց»ը, ապա 1777ին՝ Սիմէոն Կաթողիկոսի «Տաղարան»ը, «Կարդ թաղման Հայրապետաց», 1779ին նոյն Կաթողիկոսին «Պարտավըճար»ը, որու տպագրութիւնը կ'աւարտի 1783ին: Երբ Պօղոս ոտք կը դնէ Էջմիածին, դեռ նոր սկսած էր «Ատեան Ժամագիրք»ի տպագրութիւնը, ու գործը կ'ընթանար կաղն ի կաղ, մասնաւէտ արհեստաւորի պակասի պատճառով:

Էջմիածին հասած օրն իսկ, տպարանի գործաւորներէն մին, Մաղաքիա անունով, կը բռնէ առանձին Պօղոսի ընկերացող աշակերտը եւ հարցումներ կ'ուղղէ տպագրական արուեստի մասին: Պօղոս իմանալով ասիկա՝ կ'ուղղէ առանձին տեսակցիլ Մաղաքիայի հետ. «մանրամասն հարցաքննութիւնս արարի, զոր Տէր Աստուածն ամենայնի հեռի արասցէ այսպիսի անտանելի չարչարանօք գործն, զորս կրեալ եւ աշխատեալ են» (32ա):

Պարոն Յովհաննէս, որ տարի մը առաջ Էջմիածինէն Թիֆլիս բերած էր Ս. Միւռոնը եւ ամիս մը Պօղոսի հիւրը եղած, տեսած էր մօտէն անոր ձեռքի ճարտարութիւնը, ու Էջմիածին դարձին պատմած՝ անոր դիր չինելու կերպը, դիր թափելու արհեստը եւ մանաւանդ տպագրական մեքենայ չինելու ձիրքը. քան մը՝ որ առասպելական կը թուի ունկնդիրներուն, ըլլա՛յ Կաթողիկոսին, ըլլա՛յ Սահակ վարդապետին, ըլլա՛յ մանաւանդ տպարանի աշխատաւորներուն, որոնք «չեն հաւատար եւ կու ծիծաղին վրան» (32բ): Պօղոսի Էջմիածին գալուն, Յովհաննէս կ'աղաչէ ցոյց տալ իր ճարտարութիւնը, որպէսզի արդարանայ անոնց առջեւ, որոնք «եօթն ամիսն դիշեր եւ ցերեկ եօթն դիր են թափեր» (33ա):

«Ցունիս 19ին... ինչ որ պէտքն էր իսկոյն բերել տուի. եւ սրբազանն (կաթողիկոսն) չի համբերելուն ելն, եղին աթոռն եւ նըստաւ. փոքրաւորքն եւս բոլորքն ելին կանգնեցան. դեռ չեն հաւատար: ... օճախն վարել տուի աշակերտիս, արճիճ դրի, ալ առի հանդերձ օրհնութեամբ եւ նստայ իսկէմրին: Ախ. Ո՞ր գիրն է որ երեք ամիսն երեք դիր էք թափեր, բերէք տեսնում: Ասաց սրբազանն. Ո՞վ ասաց: Ասացի թէ Սոքա ասացին: Զայն չի հանեց (եօթն ամսվան եօթն դիրն, երեք ամիսն երեք դիր ասի, որ շատ չամաչեն): Եւ պոչաւոր դրերն բերին ետուն, եւ սկսեցի թափել մինչեւ 200 դիր, ամէն պոչաւորներէն, մէկ բերնէն: Սուրբ իշման տեղն վկայ, բերանին բաց մնաց, չիշդլուեցան, ինչի հանդիպիլնին չգիտցան... քանի որ կու թափեմ եւ կառնուն ձեռքերնին, կու զարմանան» (33ա):

Կարեւոր ճշտում մը հարկ կը տեսնենք ընել՝ ի նպաստ Պօղոսի: Էջմիածնի տպարանի պատմութեան սկզբնաւորութեան, շատ հաւանաբար Պօղոս ներկայ եղած ըլլայ, բերելով իր դրական նպաստը: «Դիւան Հայոց Պատմութեան» գրքին մէջ (Ը, էջ 304) հրատարակուած է Սիմէոն Կաթողիկոսի յիշատակարանը, ուր կը կարդանք. «Տպագիր տիրացու Պօղոսի գրեանքն, զորս ընդ իւր բերեալ էր, վասն խոշորութեան, ոչ պիտոյացաւ մեզ». Պօղոս եւս իր նամակներէն մէկուն մէջ կը յիշէ թէ Թիֆլիսի մէջ տեսակցած է հալէպցի իշխան Սարգիս աղայի հետ «որ ի սուրբ Էջմիածին տեսնուած էինք» (20բ): Եւ այլուր «գրերն որ բերեալ էր Աթոռն, որ էր 1500 ղուռուշի, եւ զկնի ժամանակաց յետս դարձուցին՝ թէ չենք ուզեր...» (33ա):

Ասով ցոյց տրուած կ'ըլլայ որ Պօղոս ունեցած է դրական դեր մը Էջմիածնի տպարանի սկզբնաւորութեան: Եւ որովհետեւ այդ այցելութեամբ Պօղոս աւելի եւս համարձակութիւն ստացած էր Կաթողիկոսին առջեւ, քաջութեամբ կը յայտնէ իր գանգատը Կաթողիկոսին եւ ներկաներուն. կը դրէ Պօղոս. «Այժմ որ «Պարտավճար»ն որ

© National Library of Armenia

տպեր են, իմ չինած գիրս են թափեր եւ տպեր, եւ անունն իմ (ի) յիշատակարանն բնաւին չկայ, երեսնին տուի եւ ասի. Ամօթ է, ամօթ, առանց օրհնութեան բանն այսպէս կու լինի» (33ա):

Կաթողիկոսին խնդրանքին վրայ Պօղոս Մաղաքիայի կը սորվեցնէ գիր թափելու արուեստը, ու այս առիթով կը նկարագրէ Էջմիածնի տպարանի խեղճ վիճակը, թէ ինկած է անվարժ անձերու ձեռքը, թէ տպագրող մեքենան խարխլած է ու կարօտ են նոր մեքենայի: Պօղոս կը յուսայ Թիֆլիս դարձին պատրաստել նոր մեքենայ մը ու ղրկել Էջմիածին, որպէսզի «չորս աչքն ի միասին տպեն». կը քննադատէ «Պարտավճար» գիրքի տպագրութիւնը, որուն տպագրութիւնը՝ մեքենային խեղճութեան պատճառով «ապականեալ» է: Կը ծանուցանէ թէ կը պատրաստուին տեղւոյն վրայ հայկական խաղեր, տպագրելու համար «Ատեան Ժամագիրք»ը Խաչիկ աղայի համար:

Բնականաբար Ղուկաս Կաթողիկոս մեծապէս կը գնահատէ Պօղոսի անձը՝ խոստովանելով թէ «մէկ մարդ քսան տարի սորա մօտն աշակերտութիւն անէ նէ, էնէ սորա նման չի կարէ լինել» (33բ). իրը վարձատրութիւն Պօղոսի կը հագցնէ «պինիշ կապայ» իսկ Մուշուպին «աթլազ կապա»: 15 օր Էջմիածին մնալէ ետք, հիւրերը կը դառնան Թիֆլիս: Մեկնելէ առաջ Ղուկաս Կաթողիկոս առանձին նամակով մը, ուղղուած Հերակլ թագաւորի, կը խնդրէ որ Պօղոսի գործերը աւարտելէ ետք՝ զինք դարձեալ ուղարկէ Էջմիածին, ու անկից անցնի Պոլիս, որպէսզի նախ տպարանը կարգի դնէ եւ ապա շարունակէ դէպի իր հայրենի երկիրը: Նոյն նամակին մէջ Կաթողիկոսը կը խնդրէ թագաւորէն որ Պօղոս ձեռնունայն չդայ Էջմիածին, այլ հետը բերէ արքունական ընծայ մը, որ է տպագրիչ մեքենայ մը, շինուած նոյն վարպետին ձեռքով: Այս նամակին օրինակը չէ անցած Պօղոսի ձեռքը, այնպէս որ կը պակսի ձեռագրին մէջ, սակայն պարունակութիւնը Պօղոսի պատմուած ըլլալով, Պօղոս եւս իր հօր ծանուցած է: Բաժանումի պահուն Կաթողիկոսը դարձեալ կը յանձնարարէ Պօղոսի՝ ըսելով. «Եւ դու, տիրացու Պօղոս օղուլ, քեզ կասեմ հա, չլինի որ ճահիլութիւն անես եւ շիտակ գնաս. հապա դաս Աթոռս, խօշ, շատ չեմ պահեր քեզ, մի՛ վախեր, եւ այնու ճանապարհ կու դնեմ եւ կուղարկեմ ուրախութեամբ» (34բ):

ԴԱՐՁ ԴԷՊԻ ԹԻՖԼԻՍ

Յուլիս 2ին ուխտաւորները կը մտնեն Թիֆլիս. քանի մը օր ետք Հերակլ դառնալով Ցխէթայէն՝ կ'ընդունի զիրենք, որոնց ներկայութեան կարդալ տալով Ղուկաս Կաթողիկոսի նամակը. «Դեզկեահ մի խնդրեալ էր. վերայ գլխուս ասաց. ինձ համար եւս որ խնդրեալ էր,

շատ բարի է, ասաց, երբ որ գործն կավարտի, հանդերձ դեզկեահիւ կուղարկեմ Աթոռն, ասաց» (35ա):

Գործնականին մէջ Պօղոսի առաքելութիւնը աւարտած է Թիֆլիսի մէջ եւ կրնայ դառնալ, բայց ամիսներ ամբողջ կ'երկարաձգուի դուրս ելլելու հրամանը: Յուլիս 18ին, երբ թագաւորը կ'այցելէ տպարան, Պօղոս կը պարզէ անոր առջեւ կացութիւնը թէ իրը գործ կը մնայ ընելիք երկու բան. նախ՝ լրացնել երեք տեսակ գիրերու ամբողջական շարքը, եւ երկրորդ՝ աւարտել երրորդ տպագրիչ մեքենային շինութիւնը, որ թագաւորին կողմէ պիտի ընծայուի Էջմիածնի տպարանին:

Օգոստոսի մէջ Պօղոս կ'աւարտէ ամէն գործ, եւ իբր ապացոյց կ'ուզէ թագաւորին ներկայացնել տպագրելի Մաշտոցի փորձի օրինակներէն. թագաւորը ուզած է քսան թուղթի նմոյշներ, Պօղոս կը տանի յիսուն թուղթի օրինակը, իւրաքանչիւր թուղթի վրայ տպագրուած չորս էջ միահաղոյն: Հերակլի մօտ կը գտնուին Վրաց Կաթողիկոսը, Դպիլէլն, որ է քաղաքին առաջնորդը եւ այլ եկեղեցականներ: Դպիլէլն, ձեռք առնելով տպագրուած օրինակները, կը զմայլի, եւ այդ առթիւ կու տայ զանազան ծանօթութիւններ վրացական տպագրութեան մասին, ըսելով. «այսպիսի գիր ոչ ռուսէթու երկիրն չինեալ եւ տպեալ է եւ ոչ ուլահու երկրէն եկեալ վարպետ Միխայիլ Մեստմպէի ձեռօք չինեալ գրերն, որ ահա Աթանաս եպիսկոպոսն քանի մի կերպ գիր էր չինել տուեալ, եւ այսքան գիրք է տպեալ, եւ եւս կրկին ուլահի երկրէն եկեալ ձեռամբ Վախթանկ պարոնին բերել տուեալ էր, քանի մի տեսակ գիր էր չինեալ եւ այսքան գիրք է տպեալ, իսկի մէկին տպեալն եւ չինեալ գիրն սորա համեմատութիւն չունի, որ սա գերազանցեալ քան զամենեսին... (կաթողի)քօսն եւս բռնադատեալ ի ճշմարտութենէ սկսեց գովասանութիւնս ասել» (38ա-բ):

Թագաւորը ուրախութենէն կանչել կու տայ Պօղոսի բոլոր աշակերտները, ու բոլորին ներկայութեան կ'ուզէ վստահ ըլլալ՝ իրենց իսկ բերնէն լսելով թէ ամբողջովին տիրացած են արհեստին: Աշակերտները դրաւոր վկայութիւն կու տան, կը ստորագրեն եւ վկայագիրները կը պահուին արքունական դիւանին մէջ: Հոն է որ Պօղոս կը խնդրէ դարձեալ հրման մեկնելու Թիֆլիսէն, սակայն թագաւորը պատճառ կը բերէ թէ 15 օրուան համար պիտի բացակայի, ու կախէթէն դարձին կը խոստանայ ճամբայ դնել Պօղոսը՝ ուրախութեամբ:

Երեք ամիս (Յուլիս–Օգոստոս–Սեպտեմբեր) քաշքշելէ ետք, թագաւորը կը ստիպուի խոստովանութիւն մը ընել առանձին Պօղոսի, ըսելով պատճառը թէ ինչո՛ւ կը դժուարի տալ մեկնումի հրամանը. «Ասաց. ի՞նչ անեմ, մօտս հաղրի փող չունիմ որ տամ... Քիսեղու

© National Library of Armenia

կողմն բերթ չինել տալոց եմ, 900 թիւմէն հաղբրի փոդ պիտոյ է, ի՞նչ անեմ»: Հոն է որ Պողոս խորհուրդ կու տայ Թաղաւորին որ 400 թիւմէնի փոխդիր մը տրուի իրեն, որ ինքը կարենայ գանձել Երեւանի խաներէն, ի հաշիւ Թաղաւորին: Բայց թէ ո՛րքան ճարպիկութիւն հարկ կ՚ըլլայ Պողոսի կողմէ՝ գտնելու յարմար ժամանակը եւ ստորագրել տալու փոխդիրը՝ միայն Պողոս գիտէ, որ էջեր ամբողջ նկարագրած է նամակներուն մէջ, եւ նպատակէ դուրս կը համարինք ծանրանալ անոնց վրայ:

Թիֆլիսէն ելլելէ առաջ, Պողոս դեռ կ՚ուզէ ունենալ երկու բան. առաջին՝ այն գումարը որ վերոյիշեալ փոխդիրներէն դուրս կը մնայ եւ առնելիք է Թաղաւորէն, փոխան օրապահիկներուն, որ խոստացած էր տալ. երկրորդ, Թաղաւորին ստորագրութեամբ վկայագիր մը, թէ Պողոս այսքան տարի մնաց Թիֆլիս եւ գործեց այսինչ նը-պատակին համար: Հերակլ լսելով այս երկրորդը, իսկոյն կ՚ըսէ. «Դու մէկ գիր կուզես, ես քեզ հազար գիր տամ», ու Պողոս կը մեկնէ անոր խօսքերը՝ առանձին խորհրդածելով. «այսինքն աւելի կամէր թէ քէսէիս մի ղալչիր, որքան գիր որ կուզես՝ ես կու տամ» (40բ): Ի վերջոյ սակայն Հերակլ վեհանձն կը գտնուի, կու տայ Պողոսի պահանջածը, տալով նաեւ զանազան նուէրներ:

Պողոսի վերջին հանդիպումը Հերակլ Թաղաւորի հետ կ՚ըլլայ 1783ի Հոկտեմբեր 5ին: Նոյն ամսոյն 23ին կը մտնէ Էջմիածին, ուր պիտի մնայ մինչեւ յաջորդ տարուան Մարտ–Ապրիլ ամիսները, մինչեւ որ աւարտէ գանձումները, ինչ որ կը կատարուի մեծագոյն դժուարութեամբ: Սակայն թողած տնտեսական մասը, տեսնենք միայն տպագրական կեանքի վերաբերեալ մանրամասնութիւնները:

ՊՕՂՈՍԻ ԵՐԿՐՈՐԴ ԱՑՑԸ ԷՋՄԻԱԾԻՆ

Պողոս, Թիֆլիսէն մեկնելէն առաջ, ինքն իր ձեռքով քակած ու ճամբայ հանելու պատրաստած էր տպագրիչ մեքենան, որ պիտի ըլլար Հերակլ արքայի նուէրը Էջմիածնի Աթոռին. «Դեզկեահն եւ չինող վարպետն զկնի լմնս դալու երկու շաբաթ, բերին եօթն ուղտիւ» (41բ): Պողոս հետը կը բերէ նաեւ Ռուսաստանէն հասած «Պուռմայ» մը, որու համար կ՚ըսէ թէ «գին չունի, շատ հաստատ եւ լաւ շինուած ունի, չէր ուզեր քրիստոսազօրն տալ, լաքին ողորմութեամբն Աստուծոյ առի»: Մեքենային հասնելու լուրը մանրամասն կերպով Պողոս կը գրէ իր հօր, իսկ Հերակլ արքային համառօտ կերպով կը տեղեկացնէ թէ «զմեծութեանդ շնորհեալ դազկեահն տպագրութեան՝ Բաղտասարն ընդ միմեանս կցէ եւ ի տեղին հաստատէ եւ ես վերակացու եւ խրատատու լինիմ» (69բ):

Շուրջ վեց ամիսէ ի վեր (Յունիս–Նոյեմբեր 1783) Էջմիածնի տպարանին մէջ սկսած էր տպագրութիւնը «Ատեան ժամագիրքի», եւ այն եւս կը կատարուէր մեծագոյն դժուարութեամբ, որովհետեւ տպագրական մեքենան թէ՛ անկատար էր եւ թէ մանաւանդ փոքր ըլլալով՝ հարկ էր թուղթերը կիսել եւ երկ–երկու էջ տպել: Նոր հասած մեքենան, որու համար Ղուկաս Կաթողիկոս կ՚ըսէ, «հինն է ստուեր եւ բերածն է արեգակն» (47ա), կը տպագրէ չորս էջ միահաղոյն, այսինքն առանց թուղթերը կիսելու:

Ընդհանուր կերպով Էջմիածնի տպարանի ընթացքը դանդաղ կը տեսնուի. եօթը ամսուան ընթացքին կը տպագրուի Ատեան ժամագիրքի առաջին մասը, որ կը գրաւէ Սաղմոսարանի ամբողջութիւնը. 1784ի Յունուար ամսոյն նոր մեքենան՝ դեռ գործածութեան մէջ չէ մտած, կը պակսին քանի մը կտորներ, որոնք հաղիւ չինուին՝ պիտի սկսի անով շարունակուիլ բուն Ատեան ժամագիրքի տպագրութիւնը: Բայց որովհետեւ գործը ուղղակի Պողոսէ կախում չունի, այլ գործաւոր Պաղտասարէ, կը յետաձգուի միշտ աւելի, մինչեւ Ղուկաս Կաթողիկոսի համբերութիւնն անգամ կը հատնի, ու համաձայնելով Պողոսի հետ կանխապէս՝ ձայն կը բարձրացնէ իր վրայ, որպէսզի Պաղտասար ղդացուի. «Աթոռիս գինին, միսն հատցնելու միտք ունիս՝ չի հատնիր, այն կայ ու կայ. ո՞ւր ես. կէսօր է եղեր, բանիդ չի գտնուի՞ս. իմ կակուղ խօսիլս մի նայիր. այապէս իմացիր որ բոլորն կու ջարդեմ ու կայրեմ» (48բ):

Պողոս տեսնելով թէ գործը կ՚երկարի, անձամբ կ՚անցնի գործի. Յունուար 29ին կը խարտոցէ երկաթը, կը մտնէ արիւն քրտինքի մէջ. Կաթողիկոսը վրայ հասնելով՝ սուրճ կը պատուիրէ, միասին կը խըմեն, տալով առատ օրհնութիւն: Երկու օր ետք, սակայն, տպարանի վարպետ Յարութիւն «սկսեց կատաղիլ որպէս գշուն», ու անթիւ անէծք կը կարդայ Պողոսի, երեսն ի վեր ըսելով՝ թէ դուն հոս եկած ես իմ հացը կտրելու համար:

Վերջապէս Փետրուար 5ին Պողոս կ՚աւարտէ ամէն գործ, կը կատարէ առաջին փորձերը, կը տարածէ Կաթողիկոսին դիմաց, որ գործիքին առջեւ բազմած՝ ներկայ կ՚ըլլայ տպագրութեան. «ուրախութիւն եւ ցնծութիւն շատ, եւ միամտեցաւ, զէրէ ունէին երկայութիւն» (50ա):

Այնուհետեւ տպագրութիւնը կը շարունակուի, բայց թէ Պողոս ի՛նչ մաս ունեցած է գործին մէջ՝ յայտնի չէ դրուած նամակներէն. շատ հաւանաբար, մեքենային սարքաւորումով Պողոսի դերը կը դադրի ու այնուհետեւ կը սկսի հետամուտ ըլլալ իր գործին, այսինքն ձեռք ձգելու գանձելիք գումարը, որ ամիսներով կը յետաձգուի:

1784ի Մայիս ամսոյն զինք կը գտնենք Կարին, շատ հաւանաբար Էջմիածինէն դէպի Պոլիս ճամբու վրայ եղած միջոցին:

© National Library of Armenia

ԵԶՐԱՓԱԿՈՒՄ

Այսպէս կ'աւարտին մեր տեղեկութիւնները Պօղոս Արապեան տպագրիչի կովկասեան գործունէութեան մասին: Այդ շուրջ երեք տարուան շրջանի կեանքն ու գործունէութիւնը քաղեցինք իր ինքնագիր նամակներէն, որոնք կը մնան իբր հարազատ աղբիւր ուսումնասիրութեան համար ինչ ինչ հարցերու՝ որոնցմէ կարեւորագոյնները կը թուենք հոս:

1· Հերակլ Բ· արքայի յիսնամեայ գահակալութեան այս երկու տարիները, 1782–1783, կարելի է ըսել որ օրագրութեան մը ձեւով նկարագրուած են Պօղոսի նամակներուն մէջ: Կը պարզէ մեզի արքունական կեանքը, անոր ճամբորդութիւնները, պատերազմի պատրաստութիւնները եւ կամ դաշնադրութիւնները, նոյն տարիներուն արքունիք ընդունուած հիւրերը: Ընդարձակօրէն կը պատմուին նաեւ թագաւորի ընտանիքին վերաբերեալ մանրամասնութիւններ, այսպէս իր աւագ տղուն Կեօրկէի կնոջ մահը եւ փառաւոր թաղումը, նմանապէս իր քեռայրին՝ Տիմիդրի Էշիկի հիւանդութիւնն ու մահը:

2· Կը տրուի մեզի Թիֆլիսի հայկական կեանքի ընդհանուր պատկերը, եկեղեցական կեանքը, Կուսանաց վանքի մանրամասն նը-կարագրութիւնը, եղած թափօրներն ու Հերակլ թագաւորի հանդէպ սէրն ու համակրանքը Հայոց կողմէ: Փոխադարձաբար՝ Հերակլի մօտէն հետաքրքրութիւնը հայ ժողովուրդով, յատկապէս Ղուկաս Կաթողիկոսի հետ ունեցած թղթակցութեամբ, եւ սերտ բարեկամութիւնը երկուքին միջեւ, այնքան որ Ղուկաս Կաթողիկոս կը համարձակի առաջարկել թագաւորին որ Յովնաթան նկարիչ դեղազարդէ արքունական պալատը:

3· Երկրորդ անգամ Էջմիածին երթալուն, ուր կը մնայ վեց ամիս, Պօղոս կու տայ քաղմաթիւ մանրամասնութիւններ վանական կենցաղին, տեղւոյն սովորութիւններուն, աղօթքներուն ու մինչև իսկ նոյն օրերուն հոն գտնուող անձնաւորութիւններուն մասին, որոնք օգտակար լուսաբանութիւններ կրնան ընձեռել պատմութեան համար:

4· Պոլիսէն Պօղոսի հօրը գրած շուրջ 40 նամակներուն մէջ եւս կը գտնենք շատ հետաքրքրական նշմարներ, նկատմամբ Արապեան տպարանի գործունէութեան, հոն տպագրուած գիրքերուն եւ գրականն զանազան շարժումներուն մասին: Նոյն այս նամակներուն մէջ կ'արտացոլան Պոլսոյ եկեղեցական խնդիրները, իրենց բոլոր մանրամասնութիւններով, որոնք կրնան լոյս սփռել նաեւ ժամանակի եկեղեցական պատմութեան վրայ:

Ստորեւ կը սկսինք հրատարակել այդ թղթակցութիւնը՝ ինչպէս կը գտնուի Ս· Ղազարի թ· 2690 ձեռագրին մէջ:

Հ· ՍԱՀԱԿ ՃԵՄՃԵՄԵԱՆ

ՆԱՄԱԿՆԵՐ
ՊՕՂՈՍ ԱՐԱՊԵԱՆ ՏՊԱԳՐԻՉԻ
(1781 – 1784)

(Ե·)

Գրուած Էրզրումէն, ուղղուած Պոլիս, իր հօր՝ Յովհաննէսին

(1781, Յուլիս 30/31)

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

Ձեռագրին առաջին նամակն է ստորեւ հրատարակուածը, թիւ Ե· չեն պահուած առաջին չորս նամակներուն պատճէնները: Պօղոս կը ծանուցանէ հօրը՝ թէ անցնելով Թօխաթէն, Ղարահիսարէն եւ Աշխալէէն՝ հասած է Արզրում, ուսկից կը գրէ այս նամակը: Կը նկարագրէ անցած տեղերէն իրեն հանդիպածները, տեսակցած անձերու հետ ունեցած խօսակցութիւնները: Հօրմէն ալ նամակ ստացած ըլլալով՝ կու տայ անոր պատասխանը, կէտ առ կէտ լուսաբանելով եւ ուղղութիւններ տալով՝ թէ ի՛նչ կերպով պէտք է շարժի հայրը, Պոլսոյ տպարանի գործերը առաջ տանելու համար: Հաշիւներու մէջ ալ խղճամիտ ըլլալով, մանրամասն տեղեկութիւն կու տայ՝ թէ ո՛րքան ծախսած է ճամբուն ընթացքին, եւ թէ Պոլիս՝ զանազան անձերու ո՛րքան տալիք ու առնելիք մնացած է: Նամակը աւարտելուն՝ տարբեր գրչագրութեամբ նշանակած է, ձեռագրին վրայ, թէ ո՛ր թուականին նամակը հասած է հօր ձեռքը:

(1ա) *Էականին Աստուծոյ սէր սրտէ սիրեցեալ բոլոր տանց, հարց եւ մարց, եղբարց եւ քուերց, կողակցոյս եւ միակ դեռաբուսիկ եւ ծաղկափթիթ Շարուհեակս եւ առ հասարակ ամենեցուն, ազգականաց եւ բարեկամաց ողջոյն եւ սէր եւ խաղաղութիւն մատուցի, սիրելեացդ մերոց խնդալ ի Տէր եւ յարազուարճ բերկրանօք· ամէն:*

Եւ զկնի սիրոյ եւ խաղաղութեանս յայտ առնեմ աստուածասիրի եւ պատուելի հօրս իմոյ, զի ահա Յուլիսի Դ·ին գիր մի յղեցի ի Թօխաթու, եւ այն չկարացի երկարապէս ծանուցերէի, քանզի թարթարն շուտով ելաւ, եւ ահա այս է· Յուլիսի ա·ին զատուեցանք Քէշվրանէն վեց հոգի, եկինք ի Թօխաթ, եւ 2ին գոլորն եկին, եւ մնացինք անդ աւուրս վեց:

Եւ Յուլիսի 2ին գնացինք եկեղեցիքն, ուխտ արարինք, եւ Երուսաղէմայ նուիրակ կարապետ արհիեպիսկոպոսին տեսնուեցայ, եւ

© National Library of Armenia

այս երեկոյին սրբոյն Սարգսի եկեղեցին գնացինք, Տէր Իսրայէլ քահանայն, որ է աւագերէց եւ պատրիարգի վէքիլ, հանճարաշատ կոչեցեալ, յետ արձակելոյ ժամուն կեօրիւշմիւշ եղանք, ասաց թէ կուզեմ որ երեքին, որ է երկոտասան Առաքելոցն Քրիստոսի եւ Պօղոսի՝ առաւօտուն դաս այս մեր եկեղեցին: Եւ գնացի եւ Հաւատամքին աւետարանն համբուրեցի: Եւ զկնի աւարտման ժամուն տարաւ զիս իւր տունն եւ լաւ պատիւս արար: Եւ զկնի պատուոյն եկի ի խանն եւ ելի ի շուկայն, եւ ելի ի խնդիր ընթերցող գրեանց, եւ գտի պատկերահան տիրացու Մարկոսն, եւ մեր իւղին համար հարցաքննութիւնս արարի, վերջ բանին՝ միայն ճէնկեառն չորացնող է մուրն, եւ իւստիւպէճն է պօղ ոէնկ ձգող եւ ապականող:

Նաեւ Յուլիսի 7ին ելինք ի Թոխաթու եւ 14ին եկինք ի Ղարահիսար: Եւ 15ին ելինք ի Ղարահիսարու մէկ ղլաւոզով վասն սաստիկ ահու ճանապարհին սակս սարսռելի կապաններէն, պելլերէն, ալմալը պէլէն, օթլու պէլէն, եւ ըստ մեծի մասին չուխուռ չամն ամենեքեանն մոռացուց, մինչ զի բոլոր անդամնիս դողաց (ման ման էլ ման), եւ սակս դիշեր եւ ցերեկ միշտ ահու եւ դողու միջումն էինք ի քիւրտիցն. բայց գոհութիւն արարչին, անվնաս հասաք ի Աչխալէն: Եւ դիշերն սահաթն 6ին ելինք եւ եկինք ի լիճէն Արզրումայ սահաթն 4ին. կիւմրիւկճիւն չուխտարն թէմպէլիթնիս նայեցաւ, եւ անտի սահաթն 6ին ցերեկին՝ ես, Դաւիթն եւ մէկ վրացի քշեցինք եւ եկինք ի Արզրում քաղաքն Յուլիս 24ին, օրն շաբաթ: Եւ տարան զմեզ ի կիւմրիւկն, եւ անտի զատի օղլի խանն իջեւանեցաք եւ ոչինչ տուաք. եւ միւսքն եկին 25ին:

Ծանիր, ձիէն իջնալուս պէս՝ պարոն Ստեփանի Յարութիւնն տեսի, եւ գնացինք իւրեանց օտան, որ է Գօրօյենց մահտեսի Խաչատուրին, կեօրիւշմիւշ եղայ, ուղարկած դրերտ ի միջի մեծի պահարանոջ էր, բարեւագիրտ եւ արքային դիրն, զորս դրեալ էիր Յունիսի 27ին, եւս ուրիշ մէկ դիր Յուլիսի 8ին, զայն եւս առի: Եւ անտի եկի պարոն Սարգսին տեսնուեցայ, որ է Պապիկի եղբայր, եւ անտի տիրացու Տօնականին տեսնուեցայ, եւ անտի եկեղեցին գնացի:

Եւ զկնի աւարտման ժամուն Յոհաննէս աղային տեսնուեցայ օրհնեցեալն ի ՅԱստուծոյ, եւ տարաւ զիս օտայն իւր, եղբօր տուած դիրն ետու, եւ նա ետ ինձ մեծ պահարանով ղրկած դիրտ, որ եղեւ ընդ ամէնն 2 մեծ պահարանով եւ մէկ փոքր դիր: Եւ հացին չթողուց որ դացերէի, ի միասին կերանք եւ անտի եկի օտաս:

Եւ առաւօտուն, որ էր կիւրակի, գնացի եկեղեցին: Եւ զկնի աւարտման ժամուն, այր ճոռոմաբան տիրացու Տօնականն տարաւ զիս իւր տունն հանդերձ երեք վարդապետօք, այսինքն Երուսաղէմայ Նըւիրակ Պետրոս վարդապետն, եւ սրբոյ Կարապետու՝ միաբան Յարութիւն եւ Պօղոս վարդապետքն, լաւ պատուեաց զմեզ եւ մեծարեաց: Եւ անտի ելի եկի ի մաքսատունն, դտի զմահտեսի Օհաննէսն եւ զորդին իւր զՍարգիս եղբայրն, որք են մաքսապետին սառաֆքն, կեօրիւշմիւշ եղայ եւ ծանեաւ զմեզ լաւ, թէ զքեզ եւ թէ հանդուցեալ պապս, լաւ բարեկամացանք: Եւ մինչ զի ասաց թէ ազգականութիւն կայ ի մէջ մեր եւ ի մէջ ձեր, չիւնքի շաբաթի օրն եկի Էրզրում թէմպէլիթովնիս տարան զմեզ ի մաքսատունն եւ խուիթիս կնքեցին ու պահեցին եւ այլոցն չխօսեցան, եկինք ի մեր օտայն, լաքին Սարգիս եղբայրն մաքսն չէր որ տեսնուէի. ապա կիրակի օրն տեսնուեցայ ու ղուիթին տալ տուաւ, ղրկեցի օտայս առանց փարայի:

Նաեւ Թոխաթու մինչ ի Արզրում թաթար չհանդիպեցաւ որ գիր յղէի. Թոխաթ 1 բեռան 140ական փարայ առին, եւ թէմպէլիթին 10ական փարայ առին, եւ Ղարահիսար բեռան 15ական փարայ առին, եւ թէմպէլիթին 5ական փարայ առին, եւ 43ական փարայ ըսփէնճ առին: Նա եւս թէ բեռան եւ թէ թէմպէլիթին մաքսն 70 ղուռուշ կտրեց, եւ 32ական փարայ սփէնճ առին:

Նա եւս մեծիդ եւ փոքրիդ, եւ ըստ մեծի մասին թէրճիմանին եւ նէնէսիկին յարմար բան չկար որ ղրկէի, մինչ զի Յարութիւնին եւ քեզ համար մորթի չկար բացուած որ յղէի, միշտ չարսուն շուրջ կու գայի, այսպէս իմանայք:

Դարձեալ դրեալ էիր թէ էյէրին 220 փարայն եւ 120 փարայ մէկ չիրթէն խաղաղելու* թղթի միջումն դրեալ էի զահիր հաշուեր էնք. եւ Տէր Մանուկին զ20 փարայն իմ տալիքս է, ի վերայ թէֆտէր արէ եւ Տէր Մանուկին զ20 փարայն իմ տալիքս է, ի վերայ թէֆտէր արէ: Եւս հարսինտ 10 ղուռուշ տուեր ես, քիրլիին ստկէն էս տրուեր: Նա եւս բանուոր տիրացու Խաչատուրին 35 ղուռուշն տրուեր է օրթայէն, այսուհետեւ ինչ որ տաս զայն դրելոց ես տէֆտէրն մասրաֆին, որ է օրթայի. այս պատասխանս Յունիսի 27ին գրածիտ էր:

Դարձեալ քէֆսիզուիթիւնս Ստամպոլ մնաց, գոհութիւն բարերարին, ամենեւին անհոդ լերուք, կատարեալ առողջութիւն ունիմ: Մնաց որ չեմ գիտեր ձեզի ինչ եղաւ հայր իմ եւ եղբայր, ասեմ (գաչանը գովմալը). Երուսաղէմայ Պատմութիւնն ինչո՞ւ պիտի չկոխէք եղեր, որ կասես թէ միշեաչ է եւ կամ չեղաւ. ասեմ. դրաթարց թող լինայ, 2 սրայ ի՞նչ դժուարութիւն կայ, երկերկու սրայէն պէլլի է: Գրեր ես թէ անհոդ լեր. ի՞նչ անհոդ լինիմ, այսքան բանն չէք հասցեր. ափսոս ձեզի, ճահտ արէք որ խայտառակուինք դեղին չանն քովն: Եւս ինչ որ տպելու լինինէ ինձ իմաց արէ, Յարութիւն ճահտ արէ որ դիշեր եւ ցերեկ այդ գործիդ վերայ թագաւորես, լինի թէ կտոր մի հաց ուտես, եւ սիրով վարուէ ամենեցուն հետ: Քիլիմի սեօհպէթ չկար, ինչ ես գրեր, քիլիմն Ղարահիսար տէյիշ արի, մեծն

*) Բնգր. խզզլու:

© National Library of Armenia

եւ լաւն առի, վրան 70 փարայ տուի: Այս պատասխանս Յուլիս 5ին գրածիտ էր:

Նա եւս գրեալ ես թէ Պատմութեան բանն յետ մնաց. ինչո՞ւ պիտի ետ ձգէք (օլուրունճայ), ոտքը կապեցէք, յետոյ ժամագիրքն մէջ զարկէք:

Նա եւս տեղոյս գրքերն հատած են, էջմիածնայ բնաւին դիրք եկած չէ, անհոգ լեր: Այսուհետեւ ծախ կու լինի գրեանց, զէրէ նոր հատած գրեանքն Արզրումայ, եւ լեր միամիտ:

Դարձեալ գանք ի կարգ բանին. հարսիտ բերանն քեռացե՞ր է որ քեզ չէ ասեր տէ հօրն բերնէն զրուցնել կու տայ քեզ թէ ամսողչէքն ուղեց, որ տայուս ուղեր ես չէ տուեր. 6 ամիսէ 6 ամիս տալոց է, խօսքն այս էր, վերջն տալու է եղեր, վէ 15 ղուռուշ առեր ղրկեր ես, 10 ղուռուշն եւս տալու է եղեր, որ լինի 25 ղուռուշ:

Դարձեալ մէկին ի՞նչ վէ մէկալին ի՞նչ որ կայրըվին եղեր թէ (1բ) ինչու ստակն իր ձեռքն չի տուաւ, որ որու ուղերնէ տար եվելուվն. իմացէք, լաւ իմացէք, ումնից ստակ մի ուղեմնէ թող չտան ինչ (տեղերնիտ ծանրը նստեցէք), ես քեահեա չունիմ, թէ որ այս կնոջն հետ ես եմ պակուեր ես պիտոր իշխեմ անոր, իմանամ, անօթի՞ է մի, ծարա՞ւ է մի, չվա՞խ է մի, ես գիտեմ, եթիշիր եղաւ, զէրէ տեղտ Ստամպօլայ լեցուեր էմ, անճախ ամէն մարդ իւր բանին մուղայէթ լինա:

Ծանիր հայր իմ այս եւս գիտնաս որ ըրդա չունիմ, գնաս տայուս ամսողչէք առնուս մինչ ի 6 ամիս, այսպէս կու կարծեմ թէ դառն աղքատութեան մէջն է մնացեր, (հերիք եղաւ) ասելիք շատ կայ, լաքին թողցուք աստ մնայ, ահա քեզ պատուէրս այս լինի հայր իմ. կոչեսցես զմեր խոստովանահայր Տէր Անդրէասն հարսիտ քովն եւ ասասցես նմա թէ յո՞ր կիտի է եւ կամ յորպիսութեա՞ն միջումն է. գրել տայ հարստ քահանային մերոյ իւր ահվալն, այսինքն խոստովանի, եւ մէկ գիր գրէ, գրածն կնքէ քահանայն իւր կնքովն, եւ ղրկելու գրիտ միջումն դնես առաքեսցես ինձ, զրէ չլինելիքներն կու լինա, մնաց որ քիրլի փափազէն 960 փարայ հարսիտ պիտեր հասնէր, զրէ 948 փարայն տալիքս էր, անոր խօսք չունիմ տասնին վրայ լմնցնես տաս, վրաս հախ չանես. եւ այս պատասխանն Յուլիս 8ին գրածիտ էր:

Դարձեալ քիւրք ուղեր էիր, Թուլում մի եւ մէկ գոտի. մահտեսի Մովսէսին տղին օտան գացի առեր էր, զատեցի Թուլումին մէկն առի եւ փէշերուն ետին գրեցի թէ տպագրիչ տիրացու Յոհաննէսին ձեռքն հասնի. գրեցի որ ուրիշներուն մէջն չխառնուի, գինն է 16 ղուռուշ ճանապարհի խարճովն որ այս քոյ պարտքն է: Եւս 3 ղուռուշ երկու էլմաս թրաշ գինու եւ արաղի պիլլոր առի, այս 3ըն իմ պարտքն է, որ եղեւ 19 ղուռուշ: Տեղտ մահտեսի Մովսէսին գիրք

տաս վճարուիս, եւ սիրով վարուիս, սակաւ ինչ թիթիզ է, լաքին մանի չէ: Նա եւս մահտեսի Մովսէսի տղին հետն չուրջ եկանք, քեզ յարմար գտտի չգտանք, վէ մօտերս Պոլիսն դալոց է, հետն կու բերէ կու տայ: Այլ եւ տիրացու Տօնականէն 8 ու կէս ղուռուշ չախու առի մատ մի դիր ետու մօհրովս, ում որ տայ դիրս, տեղն գիրք տաս, վրաս գրես:

Ծանիր, զայս եւս իմա մահտեսի Խաչատուրէն թիրեախ եւ ղութի պուռնութու եւ 8 ղուռուշ առի, որ եղեւ 30 ղուռուշ: Տեղտ պարոն Ստեփանին 30 ղուռուշին տեղն գիրք տաս, վճարուիս, վրաս գրես:

Նա եւս դահին պէքմէղին քրիստոնէականն լմանալն տպելու ժամանակ է, տպէք: Նաեւ Պոլսոյդ գացող արզնմահարն տանող Կարապետ վարդապետն եկն Աթոռիցն ի Արզրում Յուլիսի 27ին, եւ Երեմիայ վարդապետն մեռեր է, ձեռքն թաղեր է: Եւ Ներսէս վարդապետն 27ին եկն ի գիւղորէից, տեսնուեցանք:

Եւս դարձեալ Մէլտոնին բանն այսպէս եղեւ. Օհաննէս ամիրայն եկն մահտեսի Խաչատուրի օտայն, խորհուրդ արարինք, վերջ բանին այս տեղն կայացուցինք, գնայ Մէլիտոնի օտայն Օհաննէս ապայն, եւ զկնի բաղում խօսքին նոցա սկսեր է թէ ահա Պոլսոյն Ռէիզ օղլի կոչեցեալ մահտեսի Գրիգորն մէքտիւպով հանդերձ թէմէսիւկ մի ղրկեր է, եւ ահա թէմէսիւկն այս է կատ, ցոյց կու տայ Մէլտոնին, եւ նա կառնու կու կարդայ թէմէսիւկն, կասէ թէ ամիրայ 500 ղուռուշն պարտքս է, լաքին չունիմ: Վերջն ամիրայն կասէ թէ Մահտեսի եղբայր, այս փողն տեղն հասանելոց է, զէրէ առանց շահու եւ բարեկամաբար ձեր ըռզըն թէքմիլ է արեր, այժմ դու կասես թէ չունիմ: Եւ զկնի բաղում խօսքից նոցա ամիրայն կ'ասէ թէ. Հէյլէ մտածէ, այս բանն տեղն պիտի պառկի, առաւօտուն կու գամ. կելանէ Մէլտոնին օտաէն կու դայ մահտեսի Խաչատուրի օտան, որ ես ալ այն տեղն էի, պատմեաց այս եղելութիւնն, իմացանք: Զկնի այնորիկ մահտեսի Խաչատուրի օտայն գերել տուին մէլտոնն եւ Նաթանայէլն, լաքին ասոնք չեկած զիս դուրս ղրկեցին որ բանն չյայտնուի: Շատ խօսք ու զրոյցք ընելէն սօնրա, Օհաննէս աղայն եւ մահտեսի Խաչատուրն այն տեղն կայացուցեր են թէ մենք այս թէմէսիւկն կու տանք մեր պատուելի տիրացու Պօղոսին, որ Ատուծով կերթանք ի Թիֆլիզ, երեք օրէն չորս օրէն եէտքն կու տաս այս 500 ղուռուշն, ոսկի կանես, վէ այս 500 ղուռուշն կու կնքէ տիրացու Պօղոսն, ձեր բռնած զաթրճին մեզ հաւատարիմ է, կառնէ կու դայ մեզ թէսլիմ կ'անէ, որ մենք ար տեղն կու հասցնենք, վէ ստակն տուած ատեննիտ, տիրացու Պօղոսին տուած թէմէսիւկս կառնես: Այսպէս խօսք առեր էին իւրեանց միջումն. յետոյ կաթէն զիս բառեցին պտան: Գացի օտան, Մէլտոնն եւ Նաթանայէլն բոլորն նստած էին, Յոհաննէս աղայն զիս վէքիլ արաւ ամէնին միջումն, ինչպէս որ գվերն

© National Library of Armenia

դրեցի այնպէս խօսեցան, Աստուածն ամենայնի բարի աջողութիւն տայ. ամէն:

Դարձեալ Պոլսոյդ ելլելու ժամանակս որ Աստուածատուրին քանի մի դրեանք տուանք, այն դրեանքն տիրացու Տօնականին է եղեր. սաղմոսին Ֆիլն 38 փարայ տուեր ես որ թէֆտէրն տուաւ ինձ, ես ալ ասի թէ առաջին թէֆտէրներն նայէ զահիր եանղլչութիւն եղեր է, իմացիր վէ իրատին թէֆտէրն նայէ, Ֆիլէն պակաս չտաս, այսքան որ Գասպարին կու տամ 38 փարայ սաղմոսն, եւ 53 փարայ ժամագիրքն, այն որ ժամագրքին պակասին տեղն հինգ կու տամ, այսպէս իմանաս:

Նա եւս Մէլտոնն քանի մի հարիւր ղուռուշ առաւ ճանապարհին, պարտք արաւ տուաւ, այս տեղն ստակ գտաւ ու ղաթրմին բըռնեց, Աստուծով կարծեմ թէ Յուլիսի 30ին կու եկանեմք Արզրում մինչ ի Թիֆլիզ, լեր իմացած:

Նա եւս տեղոյս առեւտուրին իփիսափը եօք, տուրղուն է, ղրէ միշտ վաճառականաց օտաներն եմ վէ միշտ իշխանաց կու տեսնուիմ: Հարցանողաց սէր մատուցանեմ: Եւ դու ողջ լեր ի պարծանս ապիկար եւ փցուն

Պօղոսէ

Թուին ՌՄԼ, Յուլիս 30ին, օրն ուրբաթ
դրեցաւ ի Արզրում քաղաքի

[ՅԵՏ ԳՐՈՒԹԵԱՆ]

Ծանիր եւս հայր իմ, զի ահա գրեալ էի սոյն գրիս միջումն թէ մահտեսի Մովսէսի տղէն 19 ղուռուշի զատ առի, այժմ եւս 9 ղուռուշի զատ առի, որ եղեւ 28 ղուռուշի բան. գիր մի տուի, տեղտ կու տայ, գիրս առնուս եւ 28ին տեղն տպարանէն ելած ինչ գիրք որ ուզէ տաս, առնուս գիրս, ստակ չտաս: Նա եւս փողն պակասեցաւ Մելիտոնին, ուստի ճարն հատաւ ինկաւ ինծի, ես ալ մահտեսի Խաչատուրէն առի 110 ղուռուշ, 30 ղուռուշի ալ զատ առեալ էի, ասով 140 ղուռուշ եղեւ. եւ 140 ղուռուշի թէմէսիւկ մի ետուս, կընքեցի, որ տեղդ պարոն Ստեփանին ուղարկէ որ տեղն գիրք առնու 140 ղուռուշի, եւ ձեռաց գիրս առնուս, այսու պայմանաւ որ գիրք առնու: Եւ այս մահտեսի Խաչատուրն եւս գրեաց թէ գիրք առնուս. այսպէս իմանաս:

Զայս եւս իմա, Մելտոնէն մէկ թէմէսիւկ առի հաստատ 140 (2ա) ղուռուշի եւ լեր միամիտ: Նա եւս յայտ հրամանուցդ որ քեզ եղեալ պարտքս պէյան կանէ. 340 փարայ տիրացու Տօնականէն, 480 փարայ մահտեսի Մովսէսէն, որ 640 փարայն քոյ պարտքն է:

5600 փարայ մահտեսի Խաչատուրէն, որ եղեւ ճէմն պարտքիս 6420 փարայ: 6420 փարայն վերոյ գրեալ իմ դրքերէս տաս եւ զայս զապզս պահես:

Գրեցաւ Թուին ՌՄԼ, Յուլիսի 31ին, օրն շաբաթ:

Պատուիրելով պատուիրեմ ձեզ հարք իմ եւ մարք իմ մի զայրացուցանէք զորդիս ձեր, եւ ըստ մեծի մասին զձեր հարսին: Այլ եւ եղբարք իմ եւ քորք մի նեղացնէք հօրն եւ մօրն մերոյ, սիրով եւ խաղաղութեամբ եւ հպատակ կացէք, լալով ասեմ խոնարհ կացէք, զէրէ բանն իմ եւ բանն ձեր մազի վրայ է. Աստուծոյ նախախնամութիւնն եւ ողորմութիւնն հասցէ ամենեցուն: Եւս առաւել ամենեցունցդ կաղերսեմ, ի ժամիցն ձերոց մի ծուլանայք եւ զմեզ միշտ յիշէք, եւ դուք յիշօղդ յիշեալ լինիջիք ի Քրիստոսէ յաւուրն այցելութեան իւրում. փառք յաւիտեանս անդրաւ յաւիտենից. ամէն: Անմեղադիր լերուք:

Նա եւս Դաւթի կողմանէն թէ որ հարցանել կամիս լաւ վատ հօլայ կ'երթանք, եւս տեղոյդ որպիսութիւնն եւ նոր հաւատիսներն շուռութոլն ծանուցանես: Նա եւս Թօխաթու այն տիրացու Մարտիրոսին քաջ գիտութիւնն, այսուհետեւ գիր մի եւս յղելու լինիմ նէ լաւապէս կու ծանուցանեմ, զէրէ մնաց պատճառն երկար լինելուն:

Նա եւս քանի մի անձանց կու լսեմ որ Առաքելն (որ է Հերակլն) մեռեր է. Աստուծով սուտ է:

Դարձեալ ծանիր, գիտեմ ասելոց ես թէ այս ինչ քաներ է որ առեր է քաղաքէս, եւ կամ այս ինչ 6420 փարայ փոլիցայի նման արեր է որ ես պիտի տամ. մանի Աստուածն ամենայնի ողորմած է. այս եւս պարծանք է ինձ եւ քոյ, չեօհրէթըտ կու աւելնայ, եւ ժամանակի բերմունքն այս է, գիտեմ սակաւ կու նեղանաս, քանզի գիրք տալոց ես տեղն իմ դրքերէն, կու թեթեւնամք եւ ստակ կառնեմք, եւ մէկ սէր մի է այսպէս լինելն, առած զատերս առանց վաստակի է եւ փարայ կ'անէ ինչպէս որ կու տեսանեմ վաճառականքն:

Նա եւս կարծեմ թէ էնիշտէ Խաչատուրի սաղմոսին 40 փարան յիս անցաւ, եւ քեզ անցաւ 9 փարայ քեր(ականութենէն) եւ հենդյիս անցաւ, եւ քեզ անցաւ 9 փարայ քեր(ականութենէն) եւ հենդ(երէն): Եւ Աղասիին վրայ ինչ որ կայ՝ կէսն իմ է եւ կէսն քոյդ է, 40 փարայն իմ եւ 9 փարայն քոյդ, եւ Աղասիինն որ քոյդ վրայ է զայս 3 կիսես, եւս կարծեմ թէ Յոհանին տալիքս դու պիտի տաս 15 ղուռուշն, այն 3ն կիսելէն սօնրա Յոհանին 15 ղուռուշէն վար գնա, ինչ որ կու մնայ՝ տալիքս է: Եւ ուրիշ դրսէ տալիք առնելիք թէֆտէր արա զրկէ:

Նա եւս հարսիտ պատուէր տայցես զոր ինչ փարայ կու խարճէ թող գրել տայ, թէֆտէր անէ եւ զանց չառնէ:

Դարձեալ Յոհաննէս պատրիարգին հաւատի նստիլն եւ կամ էրէթի, ինձ իմաց անես, եւ թէ մատն դացիր տեսնուեցա՞ր մի եւ կամ

© National Library of Armenia

այս ինչ բան է որ չես գրեր, գրես զէրէ պատուական չնորհաւորութեան գիր մի շարադրել տամ զրկեմ, վէ դեղինն մօտն կերթա՞յ մի եւ կամ երես ունի՞, եւ կամ այս ի՞նչ բան է որ Յովհաննէս պատրիարքն չեն յիշատակեր մինչ վ օրս, լաւ տեղեկանաս գրես լիովին:

Նա եւս 11 զուռուշ եւս պիտոյացաւ, որ եղեւ 151 զուռուշ, որ 11ըն 140ին թէմէսիւկին ներքեւն գրեցի:

Գիրս զայս հասեալ է գթաշատ հօրն իմոյ Օգոստոս 21ին, ձեռամբ պարոն Ստեփանին:

ՑԱՆԿ
ՕՏԱՐ ԵՒ ԲԱՐԲԱՌԱՅԻՆ ԲԱՌԵՐՈՒ*

ալմալը (էլմալը)	=	խնձորով, խնձոր ունեցող
ահվալ (յոգ.)	=	վիճակ
անեախ	=	սակայն, միայն, հաղիւ
ար	=	ալ
արաղի	=	օղի
արզնմահսարն	=	խնդրագիր
գաչանը գովմալը	=	փախչողը պէտք է վռնտել
դահին	=	աղացուած շուշմայ (կնճիթ), շուշմայի ալիւր
հանդլշութիւն	=	սխալմունք
հթիշիր	=	կը բաւէ
հօլայ	=	ճամբայ
հօք	=	չկայ
զահիր	=	անշուշտ, կ'երեւի թէ
զերէ, զրէ	=	որովհետեւ, քանի որ
էլման	=	աղամանդ
էյէր	=	թամբ
էյրէթի	=	առժամեայ
էնիշտէ	=	քեռայր

*) Օտար բառերը կ'արձանագրենք հեղինակին գործածած ձեւին համաձայն՝ նշելով բառին գլխաւոր իմաստը։

ըոզ	=	պատիւ, արժանապատուութիւն
թէմէսիւկ	=	պարտամուրհակ, բանի մը կառչիլ
թէմպէլիք (թէնպէլիք)	=	թեթեւ բեռ
թէսլիմ	=	յանձնում
թէրճիման	=	թարգման
թէմմիլ	=	ամբողջ
թէփտէր	=	տետրակ
թիթիզ	=	բծախնդիր
թուլում	=	տիկ, տկշոր
թրաշ	=	տաշել, կոփել, քերծել, ածիլել
թիրեախ	=	հակաթոյն, ափիոն
իրատ	=	եկամուտ
իւստիւպէն	=	կապարի բնածխատ, սպիտակադեղ
իփիսափը	=	տրամաբանական ասացուածք, բրոնելիք կողմ
լաֆին	=	սակայն
խան	=	օթեւան, վաճառատուն
խարճ	=	ծախս
խուրթի	=	տուփ
կիւմրիւկ	=	մաքս
կիւմրիւկնիւ	=	մաքսաւոր
կէօրիւշմիւշ	=	տեսնուած
հախ	=	իրաւունք
հաւատիս	=	լուր
ղաթրնի	=	ջորեպան
ղապզ	=	ստացուած իր, ստացում, ստացող,
ղատի	=	դատաւոր բռնող
ղլավոզ (ղլավուզ)	=	առաջնորդ
ղուրթի	=	տե՛ս խուրթի
ճահտ	=	ջանադիր
ճէմ	=	հաւաքում, ամբողջութիւն, բաղմութիւն
ճէնկեաւ (ժէնկիաբ)	=	սղինձի ծծմբատ, կապոյտ արջասպ
մահտեսի	=	Երուսաղէմ ուխտի գացած
մանի	=	արգելք

© National Library of Armenia

մանի (մեանի) = անհասանելի, անմատչելի, անդրս-պելի

մեշիաշ (արաբ. մշուաշ?) = խանդարուած, անկանոն, կաղմա-լուծուած (?)

միխտիւպ = նամակ

մուղայէթ = ուշադիր, դիտող, արձանագրող, արձանագրուած

մօհր = կնիք

նէնէսիկ (նէմէսիկ) = դաղտնախօս (խորհրդական)

շեօհրէթ = համբաւ

շիլթէ = վերմակի պատեան

շուռուբ = պայմաններ

չախու = զմելի

չամ = մայրի

չարսու = շուկայ

չիւնֆի = որոմհետեւ

չուխուր = փոս

չուխտար = հանդերձապետ

չպլախ = մերկ

պեղ, պէղ (յոգն. պեղլեր),

պէղէն = կիրճ, կածան

պէյան = յայտարարութիւն

պէրմէզ = ռուպի

պիլլոր = բիւրեղ

պուռնուբ = քթախոտ (?)

պօզ = մոխրագոյն

ռէնկ = գոյն

սահաթ = ժամ, ժամացոյց

սառաֆ = լումայափոխ

սեօհպէթ = խօսակցութիւն

սրայ = կարգ

սփէնֆ = օսմանեան տուրքի տեսակ մը, շատ փոքր հաւազդի մը (bantam)

սօնրա = յետոյ

վէ = եւ

վէֆիլ = փոխանորդ

տայու = քեռի

տէյիշ = փոփոխութիւն, ասացուածք

տէֆտէր = տե՛ս թէֆտէր

տուրղուն = կայուն

բիզա = հաւանութիւն

փարա = դահեկան, դրամ

փափազ = քահանայ

փօլիցայ = ստացագիր

ֆեահեա = հսկիչ, գործակատար

ֆեօղցեր = կուրացած

ֆէֆսիզութիւն = անտրամադրութիւն, անհանգստութիւն

ֆիրլի = աղտոտ

ֆիւրֆ = մուշտակ

օթլու = խոտաւէտ

օլուրունճայ = կարելի չափով

օղլի = տղայ, որդի

օրթայ = կեդրոն, մէջտեղ

օտա = սենեակ

ֆիյ, ֆիէ (= ֆիաթ?) = գին (?)

Résumé

L'EDITEUR POŁOS ARAPEAN ET LE ROI DE GEORGIE ERACLI II

(P. SAHAK DJEMDJEMIAN)

Les relations arméno-géorgiennes ont une riche histoire dont on ne pourra pas dire qu'elle soit suffisamment étudiée.

Une contribution originale à cette histoire est apportée par la présente étude qui nous révèle l'existence, parmi les manuscrits de la Bibliothèque mékhitariste de St. Lazare à Venise, d'un dossier contenant la correspondance de l'éditeur Pôłos Arapean. Celui-ci s'est déjà affirmé à Constantinople comme l'un des meilleurs maîtres de son art, lorsqu'il reçoit, en 1781, du roi de la Géorgie, Eracli II, une invitation à se rendre à Tiflis

© National Library of Armenia

afin d'y restaurer l'ancienne imprimerie royale, en état d'abandon. Pôłos accepte le propos et part de Constantinople vers la capitale géorgienne le 23 Mai 1781. Il y fait un séjour de trois ans fabriquant deux nouvelles machines à imprimer, fondant plusieurs séries de nouveaux caractères et enseignant tous les secrets de l'art à quatre disciples désignés par le roi; il s'attire entre-temps l'envie et l'antipathie des cercles ecclésiastiques à cause de son appartenance à l'Eglise arménienne, mais trouve toujours le roi à ses côtés pour le défendre des insinuations des milieux fanatiques. Le premier livre qu'il imprime dans le nouvel atelier est un éloge adressé au roi. En Octobre 1783, avant de quitter la Caucasie, Pôłos passe à Ejmiacin pour y apporter aussi son aide au développement de la nouvelle imprimerie. Vers la fin de son séjour à Tiflis, il avait construit sur ordre de Eracli une nouvelle machine à imprimer comme cadeau royal pour la typographie d'Ejmiacin. La machine y parvint quelque temps après l'arrivée de Pôłos.

Le manuscrit qui conserve encore plusieurs détails de haut intérêt historique sur la vie de la cour géorgienne, sur les milieux ecclésiastiques de la Géorgie, d'Ejmiacin, de Constantinople et sur les aspects les plus différents de la vie sociale de l'époque, porte le N° 2690.

L'article sert d'introduction à la publication de ces lettres dont la première apparaît dans ce numéro de «Bazmavep». En réalité elle est la cinquième de la série, comme les premières quatre ne sont pas conservées. Dans cette lettre, écrite à Erzerum, Pôłos décrit à son père son voyage qui avait suivi le parcours de Tokat, Karahisar, Aşkale. Il lui donne des informations minutieuses sur les évènements, sur les personnes rencontrées et les conversations qu'il avait eues avec elles. Après avoir signé, Pôłos reçoit une lettre de son père à laquelle il répond par un long post-scriptum donnant des directives bien précises sur les affaires de leur imprimerie à Constantinople. A la fin nous trouvons un mémorial de sa main, mais en caractères divers, de la date où son père avait reçu sa lettre.

ԴԱՒԱՆԱԲԱՆԱԿԱՆ ԱՆՏԻՊ ԷՋԵՐ

ԺԷ. ԴԱՐԷՆ

Ս. ՀԱՂՈՐԴՈՒԹԵԱՆ ԽՈՐՀՈՒՐԴԻՆ ՇՈՒՐՋ

ՖՐԱՆՍԱՑԻ ԱՍՏՈՒԱԾԱԲԱՆԻ ՄԸ ՅԱՐԱԲԵՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ ՀԱՅ ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆՆԵՐՈՒ ՀԵՏ

Ժէ. դարու Ֆրանսայի համբաւաւոր աստուածաբան՝ Անթուան Առնոյ (Antoine Arnauld, 1612-1692), *կոչուած՝ Մեծ, համանուն որդին էր եւ կրտսերագոյնը քսան զաւակներուն՝ անուանի փաստաբան* Antoine Arnauldի *եւ եղբայրը՝* Robert Arnauldի, *որ մականունուած է* Arnauld d'Andilly:

Հետեւողութեամբ հօրը ասպարէզին՝ ինքն ալ օրէնսգիտութեան մէջ վկայուելէն յետոյ, ընդդրկեց ի վերջոյ եկեղեցական վիճակը: Սորպոնի մէջ, աշակերտեցաւ Թեսքոյի (Tescot), *որ աւելի ուշ՝ Շարթրի եպիսկոպոս անուանուեցաւ:*

Անթուան Առնոյ, յետ աւարտելու Ս. Թոմաս Ագուինացիի աստուածաբանութեան ընթացքը, յարեցաւ Ս. Օգոստինոսի աստուածաբանական ուսման. դինք առինքնած էր անկեալ *եւ* վերականգնեալ *մարդուն վերաբերեալ՝ օգոստինեան վարդապետութիւնը:*

1638*ին կիսասարկաւագի աստիճան առաւ, եւ յետ ներկայացնելու իր աւարտաճառը՝ Սորպոնի մէջ,* 1641*ին կուսակրօն քահանայ ձեռնադրուեցաւ: Իր ստացուածքները թողուց* Port Royalի *վանքին:*

Արժանի՝ Սորպոնի մէջ դասաբեմ մը գրաւելու, բախեցաւ Ռիշլիէոյի ընդդիմութեան: Բայց երբ 1643*ին լոյս ընծայեց իր* **De la fréquente Communion** *գիրքը, Սորպոնի դռները բացուեցան իր առջեւ:*

© National Library of Armenia